

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Вадим Васютинський

**ВИННІ ЧИ БЕЗНЕВИННІ?
ПОЧУТТЯ ПРОВІНИ В КОЛЕКТИВНІЙ
СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ**

Монографія

Київ – 2022

УДК 316.64

Рецензенти:

Карамушка Л. М., доктор психологічних наук

Найльонова Л. А., доктор психологічних наук

Чернобровкін В. М., доктор психологічних наук

Вадим Васютинський. Винні чи безневинні? Почуття провини в колективній свідомості українців. – Монографія, авторський препринт (рукопис). 8 д. а.

Монографію підготовлено за результатами кількарічних досліджень почуття провини в різноманітних соціально-психологічних контекстах та громадсько-політичних середовищах сучасної України. Зміст монографії ґрунтується на висновках із теоретичного аналізу та даних 18 емпіричних досліджень, якими було охоплено понад 4 тис. випробуваних. Висвітлено особистісні, міжособово-комунікативні, внутрішньо- і зовнішньополітичні, міжетнічні аспекти почуття провини. Розкрито джерела виникнення, особливості функціонування та тенденції уникання колективної провини, способи зараджування їй, зв'язки із звинувачувальними та самозвинувачувальними поставами.

Призначено для науковців, аспірантів, викладачів і студентів у галузі соціальної та політичної психології та суміжних наук, практичних психологів, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, активістів громадських організацій, усіх, хто цікавиться психологічними проблемами колективної життєдіяльності.

Зміст

Передмова

РОЗДІЛ 1. ОЦІНКА МІЖСОБОВИХ ТА МІЖГРУПОВИХ ПРОВИН І ЗВИНУВАЧЕНЬ

1.1. Психологічна структура атрибуції молоддю міжособових і міжгрупових провин

1.2. Позиція студентської молоді в міжпоколінному контексті приписування провин

1.3. Особистісні та міжособові точки перетину переживання щастя і провини

РОЗДІЛ 2. ОСОБИСТІСНІ РИСИ ТА КОМУНІКАТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ В АТРИБУЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНИХ І КОЛЕКТИВНИХ ПРОВИН

2.1. Місце особистісних диспозицій у соціальному просторі розподілу провин

2.2. Комунікативні властивості особи в процесі визначання провин

2.3. Ціннісно-ідентифікаційні підстави виникнення колективних провин

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКІ ЗАГАЛЬНОПОЛІТИЧНІ ПРОВИНИ І ЗВИНУВАЧЕННЯ

3.1. Психологічний зміст покладання політичних провин у сучасному українському суспільстві

3.2. Український ціннісний контекст визначення винуватців корупції

РОЗДІЛ 4. ПРОВИНИ, ЗВИНУВАЧЕННЯ І ВИБАЧЕННЯ ЗА ВІЙНУ НА ДОНБАСІ

4.1. Психологічні моделі покладання провини в соціально-політичному самовизначенні мешканців Донбасу

4.2. Особливості поглядів і настроїв мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу

4.3. Динаміка звинувачень і вибачень за війну на Донбасі за п'ять років

4.4. Ціннісний зміст пошуку українцями винуватців тривання війни на Донбасі

РОЗДІЛ 5. УКРАЇНСЬКІ ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОВИНИ І ЗВИНУВАЧЕННЯ

5.1. Психологічний зміст спрямування міжетнічних провин і вибачень

5.2. Почуття провини в просторі міжетнічних звинувачень і порозумінь

5.3. Екстрапунітивні оцінки міжетнічних відносин як суперечливий чинник соціального оптимізму

РОЗДІЛ 6. ТРУДНОЩІ УСВІДОМЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПРОВИН УКРАЇНЦІВ

6.1. Українські історичні провини і вибачення: простір конотацій

6.2. Семантична структура уявлень студентів про історичні провини українців

6.3. Ставлення нинішніх українців до єврейських погромів 1918–1919 рр.

6.4. Провини і вибачення в оцінках українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр.

Післямова

Список використаних джерел

Передмова

Важко уявити щось менш актуальне для сучасних українців, ніж копірвання в їхніх колишніх провинах. Загострення російської воєнної агресії проти України спонукає зосереджуватися на шляхах і засобах відсічі та здобуття перемоги над ворогом, а не мазохістському плеканні самозвинувачень.

Проте дослідження громадсько-політичних процесів у нинішній Україні вимагають належної уваги до їхнього психологічного підґрунтя, що звичайно поєднує індивідуально-особистісні і комунікативно-міжособові чинники громадянського самовизначення членів суспільства. Висвітлену в цій монографії тему було вивчено під час відносного затишшя в російсько-українській війні. З огляду на це можна сказати, що окремі результати втратили свою актуальність, але загальний зміст її зберігає і спрямовує увагу зацікавлених читачів на важливі сторони колективної свідомості українців, що звичайно перебувають поза обширами громадського інтересу.

Однією з таких сторін є переживання почуття власної провини і водночас приписування її іншим суб'єктам соціальних взаємодій. Попри очевидну значущість відповідної сфери індивідуального і колективного життя вивчення її політико-психологічних аспектів не набуло достатнього поширення у вітчизняній науці й практиці.

Проблеми колективних провин є малопопулярними в теперішній соціальній психології. Сучасні тенденції теоретичних, а ще більше практичних підходів до психологічного змісту відповідних питань набагато більше зосереджено на засобах і способах розв'язання наявних конфліктів або запобігання їм, на перевагах взаємно конструктивної поведінки колективних суб'єктів, чиї інтереси виявилися емоційно зачепленими. Із погляду прагматичної доцільності такий активно-заряджувальний дискурс видається цілком слушним.

Водночас канони класичної психології спонукають звертати належну увагу на глибинні причини, що зумовили негативні почуття й ставлення суб'єктів соціальних взаємодій. До таких безумовно наявних, але важко експліковуваних явищ належить і почуття провини, а надто провини колективної, що часто-густо забарвлює або навіть визначає зміст стосунків між представниками різних соціальних груп (Collective Guilt..., 2004; Faithful, 2014; Fraher, 2007). Тому аналіз колективних провин видається доконечною передумовою ефективної соціально-психологічної підтримки індивідуальних і групових суб'єктів.

Теперішній контекст українського громадсько-політичного життя аж ніяк не спростовує такої доконечности, а навпаки, спонукає українців до пізнання самих себе з різних – і кращих, і гірших – сторін, аби не стати сліпою жертвою сповзання в бік самозакоханого цинізму, як це сталося з нашими північно-східними сусідами.

РОЗДІЛ 1. ОЦІНКА МІЖСОБОВИХ ТА МІЖГРУПОВИХ ПРОВИН І ЗВИНУВАЧЕНЬ

1.1. Психологічна структура атрибуції молоддю міжособових і міжгрупових провин

Переживання почуття провини та його «дзеркальне» відтворення – приписування провини – не є популярними питаннями сучасної теоретичної психології, яка більшою мірою зосереджується на над- і позаособистісних вимірах. Дещо виразнішим є їхнє значення у сферах практичної психології. О. Чаркіна наголошує на істотних розходженнях у розумінні природи почуття провини представниками різних методологічних напрямів – психоаналізу, гуманістичної та когнітивної психології (Чаркіна, 2018). Є. Ільїн виділяє три функції провини, яка: постає як моральний регулятор для підтримання норм просоціальної поведінки, бере участь у формуванні самоставлення, сприяє профілактиці психічних розладів (Ільїн, 2013, с. 158). Провина, отже, має широкий діапазон функціонування на таких різних рівнях психічного буття, як соціально-комунікативний, особистісно-рефлексивний та психопрофілактичний.

У психології почуття провини або близького до неї сорому (різниця між змістом цих понять тут не є об'єктом уваги) віддавна визнано за істотні мотиви людської активності в різних її вимірах – зовнішньому або внутрішньому. Від З. Фрейда йде традиція розглядати почуття провини як трансформоване витіснене бажання, в основі якого лежить соціальний страх втрати любові, із якого виростає Над-Я і сумління (Фройд, 2021, с. 68–77). Як приклади сучасних трактувань наведемо положення С. Кравчук про обернену кореляцію між проявлянням особою агресії і переживанням нею почуття провини: агресія «назовні» є протилежною таким особистісним станам і рисам, як залежність, сором'язливість, альтруїзм (Кравчук, 2002) та розгляд В. Кейсельманом провини й сорому як наслідків інтрапсихічного

конфлікту людини з її внутрішнім злочинцем – специфічною інстанцією, яку людина «відщеплює в підвали душі» (Кейсельман, 2019, с. 17–41).

М. Watkins зазначає, що протиставлення почуттю сорому є неодмінним у роботі й житті з унормованими соціальними, економічними та расовими межами. Психоаналітичний вплив на опрацювання сорому виявляється потрібним на соціальному, політичному та психологічному рівнях організації. Практичні психологи повинні розвивати готовність людей працювати зі своїм соромом у межах психосоціального супроводу (Watkins, 2018). Такий професійний заклик породжує принаймні два питання. По-перше, ефективний психосоціальний (психологічний) супровід навряд чи є можливим у масштабах цілого кризового суспільства, може йтися радше про надання допомоги окремим особам або невеликим групам у відповідь на їхнє звернення. По-друге, для вироблення методів такої роботи потрібно спершу з'ясувати причини психологічної принадливості переживання провини й сорому для їхніх суб'єктів.

Розглядаючи психологічний зміст провини, І. Белик виділяє: онтологічну провину як незадоволення із себе та навколишньої дійсності, конфлікт бажаного і дійсного; почуття провини (провину-рису) як емоційну поставу, що формується в процесі соціалізації та пов'язана з відповідальністю за порушення особистісних моральних засад; емоцію провини (провину-стан) як реакцію на конкретну поведінку, яка суперечить цим засадам (Белик, 2006).

У соціології почуття провини традиційно розглядають у контексті відповідальності. Як зазначає О. Безрукова, провинна і відповідальність тісно пов'язані, відповідальність припускає можливість провини. На перших етапах дії ця провинна перебуває в потенції, у знятому вигляді як складова відповідальності. Потім провинна або актуалізується в разі неуспіху, недосягнення мети чи неналежного її досягнення, або – у разі успіху – залишається в неактуалізованому вигляді. Альтернативою провинни є задоволення від виконаної справи, реалізованої відповідальності (Безрукова,

2015, с. 56–57, 111–112). Отже, переживання або непереживання провини залежить від успішності виконаної діяльності, а радше від оцінки такої успішності суб'єктом діяльності та його оточенням.

Можна гадати, що вплив онтологічної провини на повсякденне життя людей та їхні стосунки є постійним, проте він важко або й зовсім не піддається особистісній чи колективній рефлексії. Натомість почуття та емоції, які збурує спрямування провини на того чи того суб'єкта, виявляються доволі очевидними та легше стають предметом обговорення й осмислення.

Метою одного з етапів нашого дослідження почуття провини, яке дістає відображення у свідомості української молоді, було з'ясування психологічного змісту уявлень студентів про провини, що мають місце в їхніх міжособових стосунках із найближчим оточенням.

У 2019 р. було опитано 582 студенти віком від 17 до 28 років (середній вік 18.6), особи жіночої статі склали 66.8%. Респондентами були студенти Вінницького державного педагогічного університету імени Михайла Коцюбинського (104 особи), Київського національного університету імени Тараса Шевченка (111), Східноєвропейського національного університету імени Лесі Українки (м. Луцьк, 110), Львівського національного університету імени Івана Франка (136), Національного університету «Чернігівський колегіум» імени Т. Г. Шевченка (121).

Для оцінки студентам було запропоновано 41 пару суб'єктів, які взаємодіють тепер або взаємодіяли раніше одні з одними і в стосунках між якими виникали певні проблеми. Цей набір було визначено шляхом експертної оцінки даних попередніх досліджень – визначено взаємодійні пари, взаємини між якими містять вагомні підстави для дво- або однобічних звинувачень та істотно визначають соціально-комунікативний простір студентства. Питальник було подано у вигляді 5-бального семантичного диференціала. Респонденти мали оцінити, хто в кожній парі більше винен у проблемах, що мали місце в їхніх взаєминах.

Перелік пар суб'єктів складався з трьох частин. У першій респондент оцінював ступінь провини себе самого і 12 таких суб'єктів спілкування, як мати (зразок шкали: «Я 1 2 3 4 5 Моя мати»), батько, брат, сестра, сім'я, друг або подруга дитинства, теперішній друг або подруга, дівчина або хлопець, дружина або чоловік, учитель, який найбільше вплинув, викладач, із яким студент найбільше спілкується, особа з оточення, яка має протилежні політичні погляди.

Другу частину склали 17 таких пар групових суб'єктів: «Моя сім'я – Наша родина», «Моя сім'я – Наші сусіди», «Особа моєї статі – Особи іншої статі», «Молодь – Старше покоління», «Студенти – Викладачі», «Молодь, яка навчається – Молодь, яка працює», «Моя соціальна група – Українське суспільство», «Моя соціальна група – Українська влада», «Україномовні громадяни України – Російськомовні громадяни України», а також «Українське суспільство» – на одному полюсі, а на другому – «Дотеперішня влада на чолі з Порошенком» (дослідження проходило наприкінці каденції цього президента), «Попередня влада на чолі з Януковичем», «Колишня влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком», «Колишня радянська влада», «Олігархи, мафія», «Правоохоронні органи», «Мешканці Криму та Донбасу», «Теперішня російська влада на чолі з Путіним».

У третій частині респонденти оцінювали співвідношення провин між українцями і 12 сусідніми народами, такими як росіяни, білоруси, поляки, словаки і чехи, угорці, румуни, молдовани, болгары, турки, німці, кримські татари, євреї (про ці результати в основному йтиметься в розд. 5).

Оцінюючи міжособові провини, більшість респондентів обирала бал 3, що, відповідно до обраної шкали, означає середній, компромісний варіант: взаємні провини є приблизно однаковими, рівноважними. Найбільш критично було оцінено особу з протилежними політичними поглядами (3.4 бала: перевищення показника 3 тут і далі означає, що респонденти більшою мірою звинувачують іншу особу, а не себе). Далі йдуть оцінки провин друга або подруги дитинства (3.2), брата (3.2), сестри (3.1), дівчини чи хлопця (3.1),

теперішнього друга або подруги (3.1), дружини або чоловіка (3.1), батька (3 бали). Наступні порівняння провин виявилися більш самокритичними: учитель, який найбільше вплинув (2.9), сім'я (2.8), викладач, із яким студент найбільше спілкується (2.7), мати (2.6).

У просторі перелічених ознак було проведено факторний аналіз із varimax-обертанням, у результаті якого виділилися три однополюсні фактори із загальною дисперсією 56.3%.

У межах першого фактору (вклад у дисперсію 23.6%) об'єднався розподіл звинувачень на адресу сестри (.76), брата (.74), загалом сім'ї (.61), викладача (.56), теперішнього друга/подруги (.53). Тут найпевніше йдеться про атрибуцію провин у відносно рівноправних партнерських взаєминах із помірним емоційним навантаженням.

Зміст другого фактору (18.3%) відображає приписування провин у просторі взаємодії з матір'ю (.85), батьком (.84), дівчиною або хлопцем (.48), дружиною або чоловіком (.48). У цьому разі оцінки, очевидно, стосуються до взаємин з істотною емоційною залежністю – як набутою раніше, так і відчуваною тепер.

У третьому факторі (14.4%) найвиразніше звинувачують друга/подругу дитинства (.85) та вчителя (.47). Складові цього фактору відображають позиції респондентів щодо актуалізації змісту позасімейних стосунків дитинства.

Отже, переживання та оцінка взаємних провин у спілкуванні молоді з близьким оточенням розташовується за інтенсивністю в діапазоні між матір'ю (найменш звинувачувана особа) і особою з протилежними політичними поглядами (найбільш звинувачувана).

Уявлення молоді про міжособові провини структуруються на основі таких характеристик стосунків з оточенням, як соціальна та емоційна близькість/залежність, рівноправність/партнерство, часовий зв'язок із минулим/теперішнім. Найвиразніше приписування провин актуалізовується в контексті взаємин із більш-менш рівноправними партнерами без надмірної

емоційної залежності. Важче усвідомлюються взаємні провини в стосунках з емоційно близькими людьми. Провини у взаєминах із соціально віддаленими особами респонденти відносно легше констатують, але водночас ці провини мають найменше суб'єктивне значення.

В основу з'ясування психологічної структури уявлень студентів про провини, що мають місце у відносинах між значущими для них соціальними групами – як малими, або первинними, так і великими, або вторинними, – покладено оцінку міжгрупових провин із другої частини анкети.

Найвищий рівень звинувачень зафіксовано за ознаками соціально-політичного змісту. Це насамперед російська влада на чолі з Путіним (4.4), олігархи й мафія (4.4), радянська влада (4.3), влада на чолі з Януковичем (4.1), українська влада загалом (4). Найменш схильними приписувати провини респонденти були щодо професійних та демографічних груп: «невинуватими» виявилися викладачі (2.9), молодь, яка працює (3), представники старшого покоління (3.1), особи протилежної статі (3.2). Помірні звинувачення було спрямовано на владу на чолі з Порошенком (3.7), сусідів (3.7), колишню владу на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком (3.6), правоохоронні органи (3.5), російськомовних громадян України (3.4), мешканців Криму та Донбасу (3.3), на ширшу родину в стосунках із сім'єю (3.3), на українське суспільство – щодо власної соціальної групи респондента (3.3).

Для з'ясування психологічної структури звинувачень у просторі названих ознак було проведено факторний аналіз із varimax-обертанням, у результаті якого виділилися шість однополюсних факторів із загальною дисперсією 59.6%.

У межах першого фактору (вклад у дисперсію 21.8%) об'єднався розподіл звинувачень на адресу влади Януковича (.82), радянської влади (.76), російської влади і Путіна (.6), олігархів і мафії (.57), влади трьох колишніх президентів (.54). Тут найпевніше йдеться про атрибуцію провин владних суб'єктів перед суспільством.

Зміст другого фактору (9.5%) відображає приписування провин у просторі взаємодії соціальної групи респондента і всього суспільства (.7), сім'ї і сусідів (.68), сім'ї і родини (.57). У цьому разі оцінки, очевидно, стосуються до провин у взаєминах власної групи респондента і «суміжних» груп.

У третьому факторі (9%) найвиразніше звинувачувано правоохоронні органи (.7), владу Порошенка (.69) та українську владу порівняно з власною соціальною групою респондента (.43). Складові цього фактору відображають позиції респондентів щодо актуалізації провин сучасної української влади перед громадянами у зв'язку з поточними політичними подіями.

Четвертий фактор (6.8%) містить звинувачення на адресу мешканців Криму і Донбасу (.8) та україно- і російськомовних громадян (.73). Такий зміст показує атрибуцію провин у контексті протистояння українських і російських цінностей.

П'ятий фактор (6.6%) об'єднав оцінки провин старшого покоління порівняно з молоддю (.87) та викладачів у взаємодії зі студентами (.73). Тут вочевидь ідеться про оцінку міжпоколінних провин.

До шостого фактору (5.9%) ввійшли порівняння молоді, яка працює, і молоді, яка навчається (.75), осіб своєї та іншої статі (.62). Дані респондентами оцінки віддзеркалюють приписування провин представникам різних демографічних груп молоді.

Як бачимо, фактори, що виділилися, можна поділити на дві групи: перший, третій і четвертий відображають політичні аспекти взаємодії великих груп у сучасному українському суспільстві; другий, п'ятий і шостий – розкривають зміст ближчих до респондентів та, очевидно, більш референтних груп – сімейних, вікових, статевих, професійних.

Отже, переживання та оцінка молоддю взаємних провин у міжгруповому спілкуванні найбільшою мірою зосереджується навколо політичних або неполітичних питань, що вочевидь є типовим для сучасного українського політизованого суспільства. У політичному контексті

простежуються, по-перше, протистояння влади і більшості громадян або великих груп населення (владу майже безальтернативно визнають за винуватицю всіх проблем), по-друге, самовизначення в просторі між проукраїнськими і проросійськими позиціями (зовнішніх – російських – носіїв проросійськості звинувачують активніше, ніж внутрішньоукраїнських).

Звинувачення у сфері неполітичних взаємодій виразніше проявляються в оцінках стосунків респондента із соціумом та його сім'ї з навколосімейним оточенням. Менш інтенсивно звинувачувальні тенденції простежуються щодо вікових, статевих або соціально-професійних груп.

Кореляційні зв'язки між уявленнями про міжгрупові провини найочевидніше розподіляються за параметрами «сім'я – соціальна група – суспільство» та «соціальна група – влада – суспільство». Відтак стосунки із сім'єю та ставлення до влади можна розглядати як базові психологічні чинники визначення соціально-міжгрупових провин в уявленнях українських студентів.

1.2. Позиція студентської молоді в міжпоколінному контексті приписування провин

Покладання міжгрупових провин стає результатом впливу багатьох соціально-психологічних чинників, серед яких виразно недооціненою залишається поколінна ідентичність молоді – орієнтація на референтно-комунікативні та ціннісно-сміслові характеристики різних вікових середовищ – ровесників і старших поколінь. Міжпоколінна ідентифікація об'єднує різні покоління в цілісний і нерозривно-поступальний суспільний утвір, у якому утворюються й функціують спільні для його представників уявлення про цінності минулого, теперішнього і майбутнього.

Як зазначили В. Чигрин & М. Максименюк, поколінна ідентифікація базується на спільності системи ціннісно-нормативних орієнтацій, властивих тому чи тому поколінню. Важливо, що показники цього типу ідентичності

корелюють з індексом національної ідентичності (Чигрин & Максименюк, 2013). О. Вовчик-Блакитна наполягала на потребі активізувати не задіяний нині потенціал міжпоколінних взаємин, які є джерелом поставання якісної поколінної ідентичності. Передавання досвіду від старших членів родини до молодших забезпечує створення розвивального середовища, що містить ресурси соціального та особистісного розвитку (Вовчик-Блакитна, 2018).

Вивчаючи зв'язки між представниками різних поколінь, дослідники звертають увагу на шляхи передавання її змісту від старшого покоління до молодшого. R. Fivush et al. розглядають міжпоколінні наративи – розповіді представників старших поколінь молодшим – як винятково важливий засіб зв'язку часів. На їхньому прикладі молодь конструює свої власні наративи, за допомогою яких усвідомлює цінність близьких стосунків та навчається вибудовувати взаємини з іншими людьми (Fivush et al., 2017).

Особливо дражливими в міжпоколінній взаємодії стають питання про провини і винуватців в умовах актуальних конфліктів і протистоянь. Почуття колективної провини є важливим чинником прощення міжгрупових кривд, і молодь виявляється більш проблемною групою порівняно з іншими віковими категоріями.

Так, у контексті північноірландського етнополітичного конфлікту M. Leonard et al. досліджували взаємозв'язки між інгруповою ідентифікацією, міжгруповим прощенням і колективною провиною шляхом порівняння католицьких і протестантських підлітків і дорослих. Результати виявили значущий вплив віку на міжгрупове прощення: дорослі показали вищий рівень такої готовності, ніж підлітки (Leonard et al., 2015).

Сербсько-боснійські дослідники J. Niškanović & N. Petrović, вивчали взаємозв'язок між прийняттям і приписуванням колективної провини та готовністю до примирення членів етнічної групи сербів у Боснії та Герцеговині. Вони розглядали відмінності між молодим поколінням сербів, яке народилося й виросло в розділених етнічних спільнотах, і старшим поколінням, яке більшу частину життя провело в етнічно неоднорідних

громадах. Їхні результати показали наявність в обох поколіннях респондентів негативного зв'язку між колективним приписуванням провини і готовністю до примирення та позитивного – між прийняттям колективної провини і готовністю до примирення (Niškanović & Petrović, 2016).

У ціннісно-нормативному просторі молоді найбільш значущими постатями – після батьків – є педагоги – учителі шкіл і викладачі вишів. Їхню роль у вихованні молоді вивчено ґрунтовно й докладно. Проте про потребу актуалізувати питання провини у вищій освіті говорять, наприклад, на сторінках солідного наукового видання (Herzig van Wees, 2020). Є важливі аспекти, здебільшого дуже особистісного ґтибу, що залишилися поза увагою дослідників. До таких належить проблема атрибуції взаємних провин: кому і за що їх приписують, кого охочіше звинувачують, а кого виправдовують, у чому шукають шляхи до порозуміння.

Як зазначає О. Кутова, у взаємодії зі студентами викладач постає як просвітник і як етична особа – носій моральних цінностей. Етичні стосунки системи «викладач–студент» залежно від їхнього вмісту можуть як сприяти педагогічному процесові, так і утруднювати його (Кутова, 2015, с. 19). Г. Микитюк доводить, що для студентів ситуація взаємин із викладачами є складною. Зокрема, може йтися про різного роду «взаємозвинувачення». При цьому більшість студентів переконана, що труднощі у взаєминах породжують викладачі, а більшість викладачів, навпаки, покладає провину на студентів (Микитюк, 2005).

Прояви звинувачувально-номінативних характеристик як показника зовнішнього локус-контролю і нерозвинености самокритики М. Кідалова називає серед головних емоційних бар'єрів студентів-першокурсників під час адаптаційного періоду навчання в закладах вищої освіти (Кідалова, 2018). Провина і сором не конче відіграють негативну роль в академічному спілкуванні. Моделюючи майбутню професійну діяльність студентів, Н. Волкова & О. Тарнопольський застосовували «діалогічне мовчання», яке актуалізувало механізм рефлексії, а почуття провини й сорому, що

виникало при цьому, було ефективнішим, ніж педагогічні нотації (Волкова & Тарнопольський, 2013, с. 70). О. Чаркіна говорить про переважно деструктивний характер переживання провин студентами, яке потенціює конфронтацію між свідомим прагненням до успішності в професійному навчанні та спілкуванні з викладачами і неусвідомлюваною заборонаю на досягнення успіху через сімейну лояльність (Чаркіна, 2018).

Досліджуючи соціально-психологічний контекст оцінки та переживання провин, що мали або мають місце в просторі міжособових та міжгрупових взаємодій, ми поставили завдання з'ясувати змістові кореляції між приписуванням студентською молоддю провин різним індивідуальним і колективним суб'єктам із близького та широкого кола спілкування. Для цього використано дані описаного в розд 1.1 опитування 582 студентів. Ми приділили окрему увагу оцінкам респондентами провин у парах «Я – Учитель, який найбільше на мене вплинув», «Я – Викладач, із яким я найбільше спілкуюся», «Студенти – Викладачі». Розподіл позицій по шкалах за балами від 1 до 5 набув, відповідно, такого вигляду: 7% – 25.4 – 28.4 – 17.4 – 7.6% ($\bar{x} = 2.9$), а ще 14.2% не дали відповіді; 6.7% – 22.9 – 37.8 – 6.7 – 2.6% ($\bar{x} = 2.7$), а 23.3% – без відповіді; 4.3% – 25.3 – 45 – 15.6 – 5.2% ($\bar{x} = 2.9$), 4.6% не відповіли.

За середнім балом три описані категорії належать до тих, у спілкуванні з якими респонденти схильні радше брати вину на себе. Рівень звинувачення вчителя, викладача або загалом викладачів виявився близьким до оцінки таких категорій, як мати ($\bar{x} = 2.6$) і моя сім'я ($\bar{x} = 2.8$). Усіх решту партнерів із спілкування звинувачувано сильніше, ніж себе або свою групу.

Кореляційний аналіз показав наявність значущих зв'язків між звинуваченнями в бік цих трьох категорій і більшістю інших, які було включено до анкети. Найвищу кореляцію зафіксовано між оцінкою провин у стосунках респондента з учителем і батьком ($r = .19$) та між провинами викладачів щодо студентів і старшого покоління щодо молоді ($r = .38$; в обох випадках $p \leq .01$).

Для чіткішого структурування кореляцій було проведено факторний аналіз із varimax-обертанням, за результатами якого виділилися п'ять факторів із загальною дисперсією 54.2%. Оцінки трьох описуваних категорій увійшли зі значущим навантаженням до першого (24.5%), третього (8.1%) та четвертого (5.4%) факторів.

Зміст першого, однополюсного, фактору можна трактувати як загальну схильність звинувачувати. Сюди увійшли оцінки викладачів як групи (із факторним навантаженням .46) і викладача, із яким студент найбільше спілкується (.44). А найбільше навантаження припало на провини сусідніх народів перед українцями – молдован (.89) та ин. Очевидно, у цьому випадку категорії викладача і викладачів із національними групами пов'язує психологічний зміст спрямування провини на когось, а не на себе, пошук об'єкта для звинувачення. При цьому викладач і викладачі не стають найбільш придатними для такої функції об'єктами.

У третьому факторі оцінки провин викладача (.43) і вчителя (.4) об'єдналися на одному полюсі з оцінками своєї сім'ї (.61) і сестри (.59), протиставившись оцінкам російської влади на чолі з Путіним (.54), олігархів і мафії (.53). Тут ці дві категорії наставників у галузі освіти постають як психологічно близькі респондентів особи, принципово свої за духом – на противагу ворожим особам і групам.

До четвертого фактору увійшла категорія вчителя (.33) разом із працюючою молоддю (.57) і матір'ю (.4) – на одному полюсі, правоохоронними органами (.38), дотодішньою владою на чолі з Порошенком (.37), попередньою українською владою на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком (.31) – на другому. У цьому контексті можна говорити про бачення вчителя як частини приватного середовища, на відміну від офіційно-відчуженого.

Узагальнюючи описані залежності, можна стверджувати, що приписування провин має лише відносне значення в оцінці студентською молоддю своїх стосунків з учителями та викладачами. За наявності сильної

потреби звинувачувати самих себе або будь-кого іншого учителі й викладачі можуть ставати відповідними об'єктами. При цьому дещо частіше студенти беруть провину на себе, ніж наділяють нею педагогів.

Розподіляючи провини між собою і вчителями або викладачами, студенти ставляться до них як до психологічно близьких осіб, подібних до членів своєї сім'ї або референтної групи. Психологічними антиподами вчителів і викладачів є офіційна влада та політико-ідеологічні супротивники.

Більш широкий соціальний контекст приписування студентами провин за актуальні проблеми українського суспільства залежно від рівня суб'єктивної ідентифікації їх із різними поколіннями співгромадян було досліджено у 2018 р. в опитуванні 120 студентів Київського національного економічного університету віком від 18 до 21 року (середній вік 18.9), особи жіночої статі склали 64,2%.

Запропонована студентам анкета складалася з чотирьох частин. У першій респонденти мали оцінити, хто, на їхню думку, більше винен у проблемах на шляху розвитку українського суспільства. Перелік імовірних винуватців (усього 26 суб'єктів) було взято з даних попередніх опитувань та подано у вигляді 15 5-бальних шкал семантичного диференціала (попарно зіставлено суб'єктів, яких найчастіше протиставляли в громадсько-політичному контексті): теперішня (на той час) влада на чолі з Порошенком і попередня влада на чолі з Януковичем; Верховна Рада і президент Порошенко; українська влада періоду незалежності і колишня радянська влада; колишня українська влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком і теперішня влада на чолі з Порошенком; українська влада і російська влада; проросійські сили в Україні і антиросійські сили в Україні; молодь і старше покоління; український народ і Росія, росіяни; комуністи і націоналісти; прості незаможні люди і олігархи, мафія; українська влада і український народ; активісти, які збурюють громадську думку, і правоохоронні органи; український народ і мешканці Криму та Донбасу; російськомовні громадяни України і україномовні громадяни України; Європа, Америка і Росія.

Такий самий вигляд мали ще три частини, але до них було подано інакші інструкції. В одному випадку потрібно було подумки вибрати особу приблизно того самого віку, що й респондент, яку він добре знає (брата, сестру, друга, подругу тощо) і чию думку найбільше поважає, та оцінити «від його/її імени» тих, хто більше винен у проблемах на шляху розвитку суспільства. У другому випадку оцінку належало виконати «від імени» особи з покоління батьків респондента (батько, мати, хтось із родичів, сусідів, учителів тощо), а в третьому – із покоління дідів (дідусь, бабуся, хтось із родичів, сусідів, учителів тощо). У такий спосіб ми намагалися актуалізувати ситуацію оцінювання ймовірних винуватців під впливом ідентифікації з представниками певного покоління – ровесників, батьків або дідів.

Одномірний розподіл даних респондентами оцінок винуватців показав, що студенти відносно активніше звинувачують: олігархів і мафію порівняно з простими незаможними людьми (4,3 бала за 5-бальною шкалою семантичного диференціала); Росію порівняно з Європою й Америкою (4); українську владу порівняно з українським народом (4 бали – тут і в інших подібних випадках шкалу обернуто задля зручності сприймання); проросійські сили в Україні порівняно з антиросійськими (3,7); комуністів порівняно з націоналістами (3,6); старше покоління порівняно з молоддю (3,5).

У просторі оцінок винуватців, що їх респонденти дали від свого власного імени, проведено факторний аналіз. Виділилися чотири фактори із загальною дисперсією 56,1%.

Перший фактор (вклад у дисперсію 27,5%) об'єднав переважні звинувачення російської влади порівняно з українською (.83), Росії та росіян порівняно з українським народом (.77), комуністів порівняно з націоналістами (-.67), мешканців Криму та Донбасу порівняно з українським народом (.47), а також однакового рівня звинувачення на адресу української влади періоду незалежності і колишньої радянської влади (.57).

Узагальнення цих показників дає підстави окреслити зміст фактору як «загальнополітичне українсько-російське протистояння».

У другому факторі (12,4%) проявилися відносно вищі оцінки провини проросійських сил в Україні проти антиросійських (-.68), попередньої влади на чолі з Януковичем проти тодішньої на чолі з Порошенком (.67), тодішньої влади на чолі з Порошенком проти колишньої – на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком (-.65), старшого покоління проти молоді (.64), а також Росії проти Європи й Америки (.5). Основні складові фактору відображають «внутрішньоукраїнські політичні незгоди».

До третього фактору (9%) увійшов вищий рівень звинувачень на адресу української влади на протигагу українському народові (-.75), олігархів і мафії – на протигагу простим незаможним людям (.62) та російськомовних громадян України на протигагу україномовним (-.58). Така змістова структура, імовірно, увиразнює «відмінності між пересічними та елітарними прошарками населення».

Зміст четвертого фактору (7,2%) утворило протиставлення більшої провини правоохоронних органів відносно меншій провині активістів, які збурюють громадську думку (-.71), та, відповідно, провин Верховної Ради і президента Порошенка (.69). Тут можна говорити про «оцінку уповноважених інстанцій».

Порівняння описаної факторної структури власних оцінок респондентів з аналогічними показниками оцінок, що їх вони дали від імени референтних для них представників трьох поколінь, показало досить високий рівень подібності. Найповніше відтворився перший фактор, дещо менш переконливо – другий і третій, а найменш стійким виявився четвертий.

Наступною статистичною процедурою стало порівняння середніх оцінок за кожною із застосованих 5-бальних шкал між самими респондентами і даними ними оцінками від імени різних поколінь. Виявлено три особливості.

Перша стосується до оцінки російських провин. Самі опитані студенти лиш незначно більше звинувачують російську сторону порівняно з українською, натомість приписують значуще сильніше звинувачення російської влади, Росії та росіян і своїм ровесникам, і поколінню батьків, і старшому поколінню. За шкалою «українська влада – російська влада» середні бали склали, відповідно, 3,1, 3,7, 3,7, 3,6 ($p \leq .01$; тут і далі рівень відмінностей між власною оцінкою респондента і оцінкою від імени покоління дідів вираховано за критерієм знакових рангів Вілкоксона), за шкалою «український народ – Росія, росіяни» – 3, 3,7, 3,8, 3,7 ($p \leq .001$).

Другу групу відмінностей міжпоколінного сприймання провини можна окреслити як оцінку впливу радянської ідеології. Найзагальніша тенденція полягає в ототожненні власних оцінок з гаданими оцінками ровесників, а далі – у послабленні звинувачувального ставлення в оцінках від імени середнього та, ще більше, старшого покоління. Отже, розподіл балів за шкалами набув такого вигляду: «українська влада періоду незалежності – колишня радянська влада» – 3, 3,3, 2,7, 2,1, «молодь – старше покоління» – 3,5, 3,6, 3,1, 2,7; «українська влада – український народ» – 2, 2, 1,9, 1,6 (в усіх трьох випадках $p \leq .001$), «Європа, Америка – Росія» – 4, 4, 4, 3,7 ($p \leq .01$).

Третій набір характеристик полягав у різній оцінці провин президента Порошенка. Самі респонденти приписували йому відносно нижчий рівень провини, а далі цей показник зростав у міру віддалення об'єкта ідентифікації за віком: «теперішня влада на чолі з Порошенком – попередня влада на чолі з Януковичем» – 3,3, 3,2, 3,1, 2,9, «Верховна Рада – президент Порошенко» – 2,7, 3, 3,1, 3,5, «колишня українська влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком – теперішня влада на чолі з Порошенком» – 3,3, 3,4, 3,5, 4 (в усіх трьох випадках $p \leq .001$).

Далі було визначено ступінь ідентифікації респондентів з представниками трьох поколінь, «від імени» яких вони оцінювали провини різних суб'єктів. За відповідний показник правила сума різниць (за модулем) між власними оцінками респондента і оцінками представника того чи того

покоління: що більшою є така сума, то меншим є ступінь ідентифікації. У результаті отримано такий розподіл: у 34 осіб (28,3%) зафіксовано переважання ідентифікації з ровесниками; у 17 осіб (14,2%) – із поколінням батьків; у 5 осіб (4,2%) – із поколінням дідів; у 64 осіб (53,3%) не виявлено істотного переважання якої-небудь поколінної ідентичності.

Порівняння показників перших двох із перелічених груп (третьої групи ми не враховували через надто малу кількість осіб, що ввійшли до неї) за критерієм Мана–Вітні показало брак значущих відмінностей у власних оцінках студентів. В оцінках «від імени» представників різних поколінь простежено наявність трьох ознак, за якими є статистично значущі відмінності, та двох – із відмінностями на рівні тенденції.

Отже, респонденти, які виразніше ідентифікуються зі своїми ровесниками, відносно вище за тих, хто ідентифікується з поколінням батьків, оцінили «від імени» ровесників провини старшого покоління порівняно з молоддю (відповідно 4,2 і 3,4, де 5 балів означають максимальну провину старшого покоління; $p \leq .01$) та відносно нижче – провини комуністів порівняно з націоналістами (3,7 і 4,2, де 5 балів – максимальна провина комуністів; $p \leq .1$). В оцінці «від імени» батьків представники першої групи респондентів більше звинувачують правоохоронні органи, ніж активістів, які збурюють громадську думку (3,4 і 2,4, де 5 балів – максимальна провина правоохоронних органів; $p \leq .05$). «Від імени» дідів ті, хто сильніше ідентифікується з ровесниками, вагомішу провину приписують попередній владі на чолі з Януковичем порівняно з тодішньою владою на чолі з Порошенком (3,5 і 2, де 5 балів – максимальна провина влади Януковича; $p \leq .01$), а також – мешканцям Криму і Донбасу порівняно з усім українським народом (3,6 і 3, де 5 балів – максимальна провина мешканців Криму і Донбасу; $p \leq .1$).

Отримані дані є свідченням того, що молоді притаманний високий рівень ідентифікації зі своїм поколінням, крізь призму якої вона оцінює

погляди представників старших поколінь¹. Водночас за змістом оцінки студентів в основному збігалися з поширеним у тодішньому українському суспільстві осудом української влади, олігархату, Росії як агресора та проросійських сил в Україні. При цьому оцінки респондентами Росії та президента Порошенка були менш категоричними порівняно з їхніми уявленнями про те, як цих суб'єктів оцінюють інші категорії співвітчизників.

Ідентифікація з поколінням ровесників корелювала із сильнішими звинуваченнями на адресу радянського минулого та старшого покоління. Натомість ідентифікація з поколінням батьків спонукала виразніше засуджувати дії комуністів та правоохоронних органів.

1.3. Особистісні та міжособові точки перетину переживання щастя і провини

Проблематика щастя набуває дедалі більшого поширення в сучасних психологічних дослідженнях. Вона почасти узагальнює, а почасти заступає більш популярні дотепер теми психологічного добробуту, добростану, задоволеності з життя тощо. М. Хрустальова & О. Сікора трактують щастя як категорію моральної свідомості особи, що являє собою особливий стан задоволеності від життя, радості буття, наближення до ідеалу. Уявлення про щастя містять почуття потрібності й належності, позитивний емоційний стан, здоров'я, брак матеріальних проблем, самореалізацію, духовне багатство, наявність родини і друзів, гармонійні взаємини з ними (Хрустальова & Сікора, 2019).

В особистісному та міжособовому контекстах розуміння щастя посилюється увага до переживання людиною провини як важливої характеристики суб'єктивного відчуття своєї щасливості/нещасливості (Данильченко, 2016; Ракурси психологічного..., 2017). М. Хрустальова розглянула проблему провини крізь призму гештальттерапії. Суб'єктивно почуття провини виявляє потребу в іншій людині і є завданням на

¹ Що, зрештою, проявилось згодом під час президентських виборів 2019 р., коли вибір молодих громадян істотно відрізнявся від позицій інших вікових груп

відновлення зв'язку з нею. Авторка заперечує проти однозначного трактування почуття провини як шкідливого для людини, її щастя та добробуту, проти закликів позбавлятися цього почуття всіма можливими способами (Хрустальова, 2019).

Е. Oxfeldt вивчала почуття щастя в мешканців скандинавських країн, які за багатьма показниками є найщасливішими на світі. Проте щастя не лише є домінуючою емоційною характеристикою скандинавів. Зокрема, його «темною» стороною є почуття провини. Багато хто з опитаних осіб не відчувається щасливим через те, що поруч або десь на світі є чимало нещасних людей, що їхнього власного щастя, можливо, було досягнуто коштом страждань інших, або що вони самі не можуть допомогти стражденним стати більш щасливими (Oxfeldt, 2018).

На одному з етапів дослідження соціально-психологічних чинників колективної провини, яку переживають українці, ми опитали 63 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (68.3% склали особи жіночої статі; середній вік 19.1 року).

Респондентам було запропоновано заповнити анкету, яка містила, зокрема, такі пункти: «Я відчуваюся винним/ою перед ___ за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, мені треба ___»; «Думаю, що ___ відчуває/ю/ться винним/ою/ими переді мною за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, йому/їй/їм треба ___»; «Ми, ___, відчуваємося винними перед ___ за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, нам треба ___» та «Думаю, що ___ відчуваються винними перед нами, ___, за те, що ___. Аби позбутися почуття провини, їм треба ___».

Заповнення відповідних пропусків мало на меті з'ясувати, по-перше, коло осіб, щодо яких проблематика провини, на думку респондента, є актуальною як для суб'єктів провини (коли він сам, він та інша особа / інші особи, він і його група, інша особа / інші особи, інша група відчувають провину); по-друге, хто є об'єктом провини (переживання провини перед ним самим, перед ним та іншою особою / іншими особами, перед ним і його

групою, перед іншою особою / іншими особами, перед іншою групою); по-третє, у чому полягає зміст провини; по-четверте, яким може або має бути спосіб розв'язання ситуації провини, аби позбутися цього почуття.

Кожний із наведених висловів було подано в анкеті тричі, але респондент міг відповісти як на всі три пункти, так і на один або два з них. Найбільш охоче респонденти висловлювалися про власні провини, а найменш – про чийсь провини перед собою.

За результатами тематичного аналізу отриманих відповідей було виділено: 26 категорій носіїв почуття провини (напр., батько, мати, брат, сестра, друзі/друг/подруга тощо), 25 семантичних одиниць, які описують об'єктів провини (перед самим/самими собою, перед батьком, перед матір'ю, перед братом, перед сестрою тощо), 17 одиниць стосовно до змісту провин (за брак спілкування, за погану поведінку, за неефективність, за брак допомоги тощо) та 14 варіантів пропозицій з усунення почуття провини – що треба зробити (вибачитись, більше спілкуватися, порозумітись, змінити поведінку, змінити ставлення тощо).

Ще один пункт анкети мав вигляд запитання «Наскільки ти відчуваєшся щасливим порівняно з більшістю людей навколо тебе?». Відповідь слід було дати за 10-бальною шкалою – від 1 бала («зовсім нещасний») до 10 («надзвичайно щасливий»). Оцінки розподілилися в діапазоні від 3 до 10 балів ($\bar{x} = 7.5$, $M_o = 8$ (20 осіб), $M_e = 7.5$). Відтак респондентів було поділено на дві групи – менш щасливих (тих, які вибрали бали від 3 до 7, усього 27 осіб) і більш щасливих (від 8 до 10 балів, 36 осіб).

Розподіл відповідей, отриманих від респондентів цих двох груп, порівняно за критерієм Фішера. Виявлено такі статистично значущі відмінності.

Оцінюючи власні провини, менш щасливі респонденти частіше за більш щасливих говорили про переживання провини перед самим собою (63 і 33.3%, відповідно, $p \leq .01$; тут і далі відсотки з обох груп наведено в такому самому порядку), натомість рідше визнавали свою провину перед матір'ю

(14.8 і 38.9%, $p \leq .05$). Вони частіше картали себе за своє утриманство (14.8 і 2.8%, $p \leq .05$), але менш охоче – за брак допомоги від себе (3.7 і 19.4%, $p \leq .05$) та за обман (7.4 і 27.8%, $p \leq .05$). З-поміж способів позбутися почуття провини менш щасливі частіше обирали варіант забути про неї (44.4 і 8.3%, $p \leq .01$) або не робити нічого (14.8 і 2.8%, $p \leq .05$), на відміну від більш щасливих, які активніше вважали, що треба вибачатися (14.8 і 33.3%, $p \leq .05$).

У просторі провин інших осіб щодо самого респондента відмінності проявилися в оцінці друзів, яких більш щасливі респонденти звинувачували активніше (29.6 і 52.8%, $p \leq .05$). На думку менш щасливих респондентів, особи з їхнього оточення частіше мають почуватися винними через брак спілкування з ними (48.1 і 19.4%, $p \leq .01$). Натомість більш щасливі респонденти більшого значення надають обманові як причині провини інших осіб (11.1 і 27.8%, $p \leq .05$). За способами зараджування почуттю провини значущих відмінностей не виявлено.

В оцінці провин себе разом з іншими особами або зі своєю групою менш щасливі респонденти відносно частіше згадували себе і сестру (7 і 1%, $p \leq .01$), але рідше – дітей та молодь (3 і 11%, $p \leq .05$). У змісті провини проявилася лише одна, але вагома відмінність: на погану поведінку активніше звертали увагу більш щасливі респонденти (2 і 11%, $p \leq .01$). Найбільше відмінностей стосувалося до можливих способів розв'язання ситуації провини: менш щасливі респонденти надавали перевагу тому, щоб позбутися негативних рис (7 і 2%, $p \leq .01$) або психологічно відшкодувати завдану кривду (13 і 8%, $p \leq .05$), натомість їхні опоненти зі щастя більше думали про підвищення ефективності (1 і 6%, $p \leq .05$).

Приписування респондентами іншим суб'єктам провини щодо себе разом з іншими особами або групою показало, що найчастіше звинувачуваними тут є батьки (16 і 13%, $p \leq .05$) та представники влади (7 і 3%, $p \leq .05$). Як об'єкти провини менш щасливі респонденти частіше об'єднувалися із сестрою (6 і 1%, $p \leq .01$). Серед причин провини їх більше турбувало невиконання обов'язків (12 і 4%, $p \leq .01$), тоді як більш щасливі

респонденти більшого значення надавали обманові (1 і 6%, $p \leq .05$). Виявлено відмінності й у баченні перспектив залагодження ситуації: менш щасливі наполягали на зміні винуватцями поведінки (13 і 9%, $p \leq .05$), а більш щасливі – на зміні їхнього ставлення (5 і 15%, $p \leq .05$).

Узагальнення описаних відношень дає підстави охарактеризувати певні типові риси, що відрізняють позиції більш і менш щасливих респондентів у просторі переживання та приписування почуття провини.

Отже, менш щасливі особи відносно частіше: звинувачують батьків і представників влади; об'єднують себе із сестрою як суб'єктів та об'єктів провини; говорять про провини перед самими собою; нарікають на своє утриманство, на брак спілкування з ними та невиконання обов'язків щодо них; пропонують іншим змінювати поведінку, а собі та «своїм» – позбуватися негативних рис, психологічно відшкодовувати іншим особам свої провини перед ними, забути про свої провини або нічого з приводу їх не робити.

Ті, хто визначив себе як більш щасливих, порівняно виразніше: помічають провини друзів, однокласників/одногрупників, загалом дітей і молоді; усвідомлюють свої провини перед матір'ю; негативно оцінюють брак допомоги зі свого боку та спільну з іншими погану поведінку; особливого значення надають обманові як причині провини; задля виправлення ситуації загадують собі вибачатися, собі разом зі «своїми» – підвищувати ефективність, а іншим особам – змінювати ставлення до себе та своєї групи.

Наведені особливості можна поєднати в такі характеристики свідомості й поведінки менш і більш щасливих респондентів: перші актуалізують провини в просторі залежностей від авторитетів, тоді як другі – у просторі стосунків із рівними собі партнерами; перші схильні вдаватися до невротичних самозвинувачень, а другі – до конструктивного самоаналізу; перші виявляють щодо інших осіб більш чи менш виражену претензійність,

натомість другі – готовність до компромісу; першим більш властиве пасивне нарікання, другим – активне зараджування.

РОЗДІЛ 2. ОСОБИСТІСНІ РИСИ ТА КОМУНІКАТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ В АТРИБУЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНИХ І КОЛЕКТИВНИХ ПРОВИН

2.1. Місце особистісних диспозицій у соціальному просторі розподілу провин

Дослідження власне психологічного контексту соціальних явищ, як правило, передбачає пошук структурно-змістових зв'язків між особистісними або соціально-комунікативними характеристиками залучених до контексту індивідів та груп і поведінково-взаємодійно-дискурсивними ефектами, що з них випливають, але також справляють і зворотний вплив на них.

Один із таких зв'язків у відповідному контексті зафіксувала І. Ананова. Вона встановила, що емпірично виявлені кількісні характеристики почуття провини – тривалість, інтенсивність, частота й легкість виникнення, значущість переживання, суб'єктивна важкість, звичність переживання – найбільшою мірою пов'язані із зацікавленістю в інших (Ананова, 2019). Така зацікавленість фіксує інтерперсональний характер почуття провини – як на соціально-комунікативному, так і глибинно-особистісному рівні.

Дослідження міжособових ефектів стратегічної і спонтанної комунікації з приводу провини показало важливість відповідної інформації про мотиви та наміри соціального партнера. Люди можуть знецінити таку інформацію, якщо вони вважають, що партнер мав стратегічний намір справляти соціальний вплив. Повідомлена провинна пом'якшує негативний вплив порушень довіри на міжособові судження та поведінку (Shore & Parkinson, 2018). Загалом можна говорити про взаємне замовлення міжособових стосунків і переживання та проявів провини.

Про всебічний і сильний вплив провини на міжособові стосунки пише L. Miczo. Почуття провини виникає тоді, коли людина відчуває, що не змогла жити відповідно до якоїсь моральної чи соціальної норми. Воно функціює як засіб впливу на ставлення й поведінку партнерів зі спілкування. Викликання почуття провини – це така собі загальна комунікаційна стратегія, яку

використовують для поліпшення й підтримання стосунків (Miczo, 2015). Безпосередньо міжособові аспекти переживання провини та звинувачень досліджено в експерименті з дилеми в'язня у зв'язку з попереднім спілкуванням. Його автори вважають, що почуття провини виникає лише в разі одностороннього порушення і що воно сильніше, якщо раніше гравці взаємно погодилися співпрацювати (Miettinen & Suetens, 2008).

В основі звинувачення лежить очікування на те, що переживання суб'єктом сорому чи ганьби спонукатиме його до зміни поведінки. На думку L. Bechtel, як санкція поведінки сором функціює: як засіб соціального контролю, що придушує агресивну або небажану поведінку; як тиск, який зберігає соціальну згуртованість громади шляхом створення соціальної дистанції між групою і девіантними членами; як засіб домінування над іншими та маніпулювання соціальним статусом (Bechtel, 1991).

Без сумніву, абсолютній більшості людей комфортніше почуватися невинуватими, а в разі потреби звертати провину на когось, а не на себе. Н. Xu et al. розглянули конструкцію невинуватости на міжособовому та міжгруповому рівні. Міжособова провинна є просоціальною та інтроспективною. Колективна провинна – це замісне прийняття переступів групи. Проте якщо терпіти провину стає надто боляче або шкідливо, люди намагаються не почуватися винними. Обирана ними власна невинуватість – це відмова від важкого психічного розладу випереджувальної провини. Така безневинність вимагає великих зусиль для захисту та виправдання. Вона може бути руйнівною, коли, наприклад, під час масштабних конфліктів звичайні «безневинні» люди схильні ставати нещадними (Xu et al., 2011).

Для розкриття якомога ширшого спектра зв'язків особистісних та соціально-комунікативних параметрів у межах вищеописаного опитування 582 студентів (див. 1.1) спільну для всіх п'яти університетів анкету було доповнено специфічним набором питальників у кожному з них зокрема. Це дало змогу зібрати додаткові показники, що характеризують різні соціально-психологічні аспекти самовизначення особи у сфері провин і звинувачень.

З'ясуванню змістових кореляцій між атрибуцією провин різним суб'єктам із близького та широкого кола спілкування студентської молоді і низкою диспозиційних властивостей особи було присвячено опитування 121 студента Національного університету «Чернігівський колегіум» імени Т. Г. Шевченка віком від 17 до 29 років (середній вік 19.1; особи жіночої статі склали 69.4%).

До загальної анкети було додано чотири методики на діагностику: особистісної поведінки «альтруїзм – егоїзм», схильності до невмотивованої тривожності В. Бойка, схильності до афективної поведінки В. Бойка, типологій психологічного захисту Р. Плутчика (Фетискин и др., 2002, с. 23–24, 393–394, 444–452). Кореляційний аналіз показав наявність низки істотних зв'язків між показниками цих методик і приписуванням провин у міжособових взаєминах та міжгрупових стосунках.

В атрибуції провин у міжособових взаєминах було простежено три найбільш показові залежності. По-перше, увиразнилося значення оцінок респондентами їхніх стосунків із сім'єю: звинувачення на адресу членів сім'ї загалом негативно корелювали з такими механізмами психологічного захисту, як утворення реакції ($r = -0.33, p \leq .01$), проєкція ($r = -0.24, p \leq .05$) та компенсація ($r = -0.19, p \leq .01$). Виходить, що наділяння членів сім'ї провинами знижує інтенсивність формування та прояву захисних механізмів.

По-друге, механізм утворення реакції спрацьовував по-різному щодо сім'ї і щодо вчителя, який найбільше вплинув на респондента ($r = 0.22, p \leq .05$). Звинувачення на адресу вчителя сприяли формуванню реакцій, протилежних тим, що були внутрішньо притаманними особі. Схоже, що тут проявилася різниця стилів сімейного і шкільного виховання: удома дитина розвивається більш природно, відповідно до власних бажань, а в школі їй належить сильніше підпорядковуватися зовнішнім нормативним вимогам.

По-третє, увиразнилося значення механізму інтелектуалізації у зв'язку зі звинуваченнями на адресу батька ($r = 0.19$) та викладача, із яким респондент найбільше спілкується ($r = 0.22$; в обох випадках $p \leq .05$). Може

йтися як про перенесення ставлення до батька на іншу авторитетну особу в дорослому житті, так і про намагання раціонально пояснити власну позицію в соціально значущих стосунках.

У сфері міжгрупових взаємодій найвиразніше проявилася роль механізмів компенсації та проєкції. Компенсація негативно пов'язана зі звинуваченнями на адресу ширшої родини порівняно зі своєю сім'єю ($r = -0.25$, $p \leq .05$) та старшого покоління порівняно з молоддю ($r = -0.21$, $p \leq .05$) і позитивно – із приписуванням провин колишній владі на чолі з Януковичем ($r = 0.28$, $p \leq .01$) та теперішній російській владі на чолі з Путіним ($r = 0.21$, $p \leq .05$). Можна відтак стверджувати, що молодь використовує звинувачення як компенсацію в просторі близьких і референтних для неї груп, а на більш широкому суспільному рівні застосовує їх до суб'єктів, яких сприймає відчужено чи навіть вороже.

Проєкція мала позитивну кореляцію з атрибуцією провини сусідам ($r = 0.21$), мешканцям Криму та Донбасу ($r = 0.22$), російській владі на чолі з Путіним ($r = 0.22$; в усіх цих випадках $p \leq .05$). Такий зв'язок видається доволі прозорим: звичайно «чужих» охочіше звинувачують і водночас приписують їм негативні риси, яких не хочеться бачити в собі.

У такому контексті слід звернути увагу на специфічне місце російської влади та Путіна. Звинувачення на їхню адресу розширюють простір для компенсацій і проєкцій, а водночас спрямовують інтелектуалізацію ($r = -0.2$, $p \leq .05$) в протилежному напрямі – на українське суспільство. Останній факт, найімовірніше, відображає прагнення молоді визначитися щодо актуальної громадсько-політичної ситуації.

На рівні міжнаціональних взаємодій найбільшою мірою проявився альтруїзм. Тут зафіксовано негативну кореляцію зі звинуваченням росіян ($r = -0.23$, $p \leq .05$) і позитивну – щодо молдован ($r = 0.33$, $p \leq .01$) та інших етнічних груп. Очевидно, у випадку з росіянами в оцінках респондентів сильніше актуалізувалися протилежні альтруїзмові егоїстичні тенденції, спрямовані проти зазіхань на українців як етнонаціональну групу. Натомість

в оцінці інших народів функція альтруїзму полягає радше у виправданні українців.

Загалом можна стверджувати, що в просторі атрибуції міжособових, та міжгрупових провин на провідні місця виступають такі диспозиційні складові особистості, як альтруїзм/егоїзм та захисні механізми – компенсація, проєкція, інтелектуалізація, утворення реакції.

2.2. Комунікативні властивості особи в процесі визначання провин

У різноманітних обставинах міжособового, міжгрупового та широкого соціального спілкування нерідко має місце актуалізація взаємних звинувачень його учасників. Цей процес має більш чи менш свідомий або несвідомий характер та надає спілкуванню відповідної модальності. В основі переживання власної провини або приписування її іншим суб'єктам лежать як особистісні риси, так і комунікативно-міжособові характеристики.

Типовим для сучасних психологічних інтервенцій є маніпулятивне використання звинувачувальних і самозвинувачувальних складових людської свідомості та поведінки. У відповідних контекстах викликання почуття провини, попри його негативне емоційне забарвлення, може бути доречним і навіть бажаним (Chédotal et al., 2017; Schneider et al., 2017).

Визначаючи емоції як переживання характеристик потоку інформації, К. Lidin зазначає, що емоціям групи «сумління та почуття провини» відповідає «ламінальний» потік, що його характеризують упорядкованість і гармонія (Lidin, 2021). Можливо, такі привабливі характеристики можуть проявитися за якогось оптимального рівня переживання провини, проте, як зазначає І. Белик, особи з неадекватним переживанням провини – вищим або нижчим за оптимальні значення – є схильними, зокрема, до непрямой агресії, дратівливості, ворожості (Белик, 2006), а це може різною мірою спричиняти міжособові та міжгрупові звинувачення, зокрема й у ціннісних сферах життєдіяльності.

Із метою дослідити залежність атрибуції провин у сфері міжособових і міжгрупових взаємодій від комунікативних властивостей особи під час опитування 110 студентів Східноєвропейського національного університету імени Лесі Українки в м. Луцьку (середній вік 18.1; особи жіночої статі склали 89.1%) загальну анкету було доповнено чотирма особистісними питальниками на діагностику: рольових позицій (дитини, дорослого та родителя) у міжособових стосунках Е. Берна, мотивів афіліації (прагнення прийняття та страх знехтування) А. Меграбіана, перцептивно-інтерактивної компетентности (взаємопізнання, взаєморозуміння, взаємовплив, соціальна автономність, соціальна адаптивність, соціальна активність) Н. Фетискіна, маніпулятивного ставлення Т. Банта (Фетискин и др., сс. 19–20, 95–98, 235–237, 275–276).

Кореляційний аналіз показав наявність зв'язків між частиною оцінюваних провин і соціально-комунікативних властивостей особи, відображених у перелічених шкалах.

Найбільш істотні від'ємні кореляції зафіксовано між показником соціальної активності і звинуваченнями на адресу батька та викладачів. (Це водночас означає схильність звинувачувати, відповідно, самого себе і студентів). Натомість додатну кореляцію простежено між деякими іншими шкалами перцептивно-комунікативної компетентности і атрибуцією провин: взаєморозумінням і покладанням провин на широку родину (порівняно із сім'єю) або українську владу (порівняно з усім українським суспільством); взаємопізнанням і звинуваченнями на адресу друга/подруги дитинства, політичного опонента, родини, колишньої української влади, радянської влади, олігархів і мафії; взаємовпливом і приписуванням провин особам іншої статі, викладачам, тодішній українській владі на чолі з Порошенком (табл. 1, 2).

Таблиця 1

Значущі кореляції між показниками особистісних методик

і атрибуцією провин у міжособовій взаємодії

Методики	Шкали	Суб'єкти міжособової взаємодії					
		Маги ($\bar{x} = 2.5$)	Батько ($\bar{x} = 2.8$)	Брат ($\bar{x} = 3.2$)	Друг/подруга ди-тинства ($\bar{x} = 3.2$)	Викладач, із яким найбільше спілкується ($\bar{x} = 2.8$)	Політичний опонент ($\bar{x} = 3.3$)
Мотиви афіліації	Прагнення прийняття				.2*		
Перцептивно-інтерактивна компетентність	Взаємопізнання				.21*		.25*
	Соціальна адаптивність			-.22*			
	Соціальна активність		-.27**				
Ролі	Дитина					.26*	
	Дорослий			.28**			
	Родитель	-.19*					.22*

Примітки: * – $p \leq .05$; ** – $p \leq .01$

Виявлені відношення розкривають дещо парадоксальні відмінності у функціях різних складових перцептивно-інтерактивної компетентности, що проявляються в ставленні до самого себе та «своїх», з одного боку, і до інших, «чужих» – із другого.

Таблиця 2

Значущі кореляції між показниками особистісних методик і атрибуцією провин у міжгруповій взаємодії

Методики	Шкали	Суб'єкти міжгрупової взаємодії									
		Наша родина ($\bar{x} = 3.4$)	Особи іншої статі ($\bar{x} = 3.1$)	Старше покоління ($\bar{x} = 2.9$)	Викладачі ($\bar{x} = 2.9$)	Українська влада ($\bar{x} = 4.1$)	Влада на чолі з Порошенком ($\bar{x} = 4$)	Колишня влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком ($\bar{x} = 3.6$)	Радянська влада ($\bar{x} = 4.2$)	Олігархи, мафія ($\bar{x} = 4.4$)	Російськомовні громадяни ($\bar{x} = 3.5$)

Мотиви афіліації	Страх знехтування							.22*			.25*
Перцептивно-інтерактивна	Взаємопізнання	.3**						.26**	.24*	.19*	
	Взаєморозуміння	.23*				.26**					
	Взаємовплив		- .22*		-.21*		.29**				
	Соціальна активність				-.26**						
Маніпулятивне ставлення		.28**									
Ролі	Дорослий		-.2*								
	Родитель			-.3*			.23*				

Примітки: * – $p \leq .05$; ** – $p \leq .01$

Соціальна активність, яка, на суто функційний погляд, мала б спонукати до переважного звинувачення інших, насправді спрямовує звинувачувальний запал суб'єкта на нього самого і на ті групи, до яких він належить. Очевидно, зміст соціальної активності більшою мірою зосереджується навколо проблем близького оточення, тим самим актуалізуючи щодо нього звинувачувальні потреби та відповідний потенціал. Окремо слід сказати про роль батька: переживання почуття провини перед ним як сильною соціалізаційною постаттю сприяє формуванню підвищеної соціальної активності в дорослому віці.

Рольова позиція родителя негативно корелює з наділянням провинами матері і представників старшого покоління, але позитивно – із баченням провин політичного опонента та влади на чолі з Порошенком. Ролі дорослого більше пасує звинувачувати брата і не звинувачувати осіб іншої статі.

«Самовпевнена» батьківська позиція постає як прояв почуття провини, навіяного в процесі виховання матір'ю та загалом старшими за віком особами, а в дорослому житті вона втілюється у звинуваченнях на адресу соціально-політичних антагоністів. Роль дорослого, як і належить, видається більш зрілою та виваженою.

Такі показники, як прагнення прийняття, страх знехтування, соціальна автономність, соціальна адаптивність, маніпулятивне ставлення та роль дитини виявилися не досить інформативними, тут мали місце лише окремі кореляційні зв'язки.

Якщо звернути увагу на частоту значущих кореляцій зі звинуваченнями конкретних суб'єктів, то тут відносним лідером виявилася «наша родина», провини якої оцінювано щодо сім'ї респондента. Цю обставину можна трактувати в той спосіб, що саме сімейно-родинні зв'язки й контакти справляють визначальний вплив на формування звинувачувальних потреб і готовності особи.

У дослідженні соціально-психологічного контексту оцінки та переживання провин, що мали місце в просторі міжособових та міжгрупових взаємодій, було також поставлено завдання з'ясувати змістові кореляції між атрибуцією провин різним суб'єктам із близького та широкого кола спілкування студентської молоді і складовими її соціально-психологічної адаптації. Для цього опитано 104 студенти Вінницького державного педагогічного університету імени Михайла Коцюбинського віком від 19 до 25 років (середній вік 19.7; особи жіночої статі склали 64.4%).

До загальної анкети було додано дві методики на діагностику соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд та комунікативної толерантності В. Бойка (Фетискин и др., 2002, сс. 149–153, 193–197). Кореляційний аналіз показав наявність низки істотних зв'язків між показниками цих методик і приписуванням провин у міжособових взаєминах, рідше – у міжгрупових стосунках (табл. 3).

Таблиця 3

Значущі кореляції між показниками соціально-психологічної адаптації та комунікативної толерантності і атрибуцією провин

Атрибуція провин у міжособовій взаємодії	Атрибуція провин у міжгруповій взаємодії
--	--

		Мати ($\bar{x} = 2.6$)	Батько ($\bar{x} = 3.2$)	Сім'я ($\bar{x} = 2.8$)	Друг/подруга дитинства ($\bar{x} =$	Дівчина/хлопець ($\bar{x} = 3.3$)	Політичний опонент ($\bar{x} =$	Влада Януковича ($\bar{x} =$	Радянська влада ($\bar{x} = 4.2$)	Правоохоронні органи ($\bar{x} = 3.6$)	Російська влада і Путін ($\bar{x} = 4.4$)
Соціально-психологічна адаптація	Адаптивність		-.27**								
	Прийняття себе								.25*		.22*
	Прийняття інших	-.21*	-.3**	-.25*	.21*						
	Емоційний комфорт		-.37***	-.24*	.23*						
	Інтернальність		-.23*								
	Домінування								.24*		
	Ескапізм		.21*		.23*						
Комунікативна толерантність						.26*	.23*	.23*		.23*	

Примітки: * – $p \leq .05$; ** – $p \leq .01$; *** – $p \leq .000$

Що ж до інших рівнів взаємодії, то на соціально-психологічну адаптацію особи істотно впливає оцінка взаємних провин у стосунках із близьким оточенням у дитинстві. Найбільш значущою постаттю виявляється батько, звинувачення на адресу якого підсичують такі показники, як загальна дезадаптивність, емоційний дискомфорт, неприйняття інших, екстернальність та ескапізм. Цікаву роль такого собі компенсаторного громовідводу відіграє друг або подруга дитинства: приписування провин йому або їй сприяє підвищенню емоційного комфорту та прийняттю інших, але, як і в стосунках із батьком, посилює ескапізм.

Привертає увагу вплив комунікативної толерантності на соціальні контакти дорослого життя респондентів. Позитивну кореляцію цієї риси зі звинуваченнями дівчини чи хлопця, а також політичного опонента з близького оточення можна трактувати як прояв своєрідного комунікативного тренування, набуття досвіду побудови стосунків. Натомість приписування провин колишній владі на чолі з Януковичем та правоохоронним органам більше схоже на спосіб адаптації молоді до норм широкого соціального оточення. Водночас зв'язок прийняття себе та домінування зі звинуваченням

радянської влади може означати певний спосіб самоствердження в громадсько-політичному просторі.

Можна підсумувати, що істотний вплив на атрибуцію провин у міжособовій та міжгруповій взаємодії справляють перцептивно-інтерактивні властивості і рольові позиції особи. Соціальна активність спрямовує звинувачення суб'єкта на самого себе і на його референтні групи. Взаєморозуміння, взаємопізнання та взаємовплив підсилюють звинувачення на адресу інших осіб і груп. Позиція родителя впливає з дитячих uzалежнень і в дорослому житті трансформується у звинувачення на адресу опонентів. Роль дорослого виявляється більш асертивною щодо звинувачень. Визначальними щодо змісту й спрямованості звинувачувальних постав особи є її сімейно-родинні стосунки в дитинстві та соціально значущі контакти дорослого життя.

2.3. Ціннісно-ідентифікаційні підстави виникнення колективних провин

Почуття провини – індивідуальної чи колективної – становить важливу характеристику соціального співжиття. Приписування провини собі, своїй групі або іншим учасникам міжособових та міжгрупових взаємодій виявляється тісно пов'язаним з ціннісними та ідентифікаційними характеристиками суб'єктів звинувачення. Ці характеристики функціують у різних сферах взаємодії та на різних рівнях усвідомлення їх їхніми носіями.

Група американських дослідників зазначає, що в аналізі різного роду міжгрупових взаємодій психологи традиційно більше уваги приділяють негативним рисам, таким, наприклад, як етноцентризм. Як альтернативу вони пропонують вивчати ідентифікацію з усім людством. Така ідентифікація корелює з турботою про глобальні права людини, гуманітарними потребами і знаннями, близькістю до інших людей, однаковою оцінкою ін- і автгрупи, готовністю брати участь у міжнародному гуманітарному сприянні (McFarland et al., 2012).

Узагальнюючи соціально-психологічні погляди на колективну провину, M. Ferguson & N. Branscombe виділили три її підстави. Перша – колективна ідентичність: відчуття провини за шкідливу поведінку своєї групи або, навпаки, від’ємний зв’язок між ідентифікацією з групою і колективною провиною. Другою є відповідальність за завдану шкоду: коли інгрупу вважають за відповідальну за шкідливі наслідки, люди частіше відчують колективну провину за таку її роль. Третя підстава колективної провини – нелегітимність: коли поведінку учасників інгрупи щодо автгрупи розцінюють як незаконну, це сприяє колективній провині (Ferguson & Branscombe, 2014).

Польський соціолог П. Штомпка трактує колективне почуття провини як елемент культурної травми, прояв негативних наслідків соціальних змін, що загрожують колективній ідентичності або порушують її. Така культурна травма звичайно виникає, коли, по-перше, якусь значну подію інтерпретують як абсолютно невідповідну до ключових цінностей, основ ідентичності, колективної гордості тощо, а по-друге, коли йдеться про колективні гріхи, скоєні спільнотою, поширення почуття сорому й провини за діяння минулого, які оскверняють усталені культурні засади (Штомпка, 2001).

J. Fletcher називає колективне почуття провини правдоподібною, поширеною, а часом і здоровою відповіддю на колективні переступи. Таке почуття має два аспекти. По-перше, це відчуття забруднення: переступ вимагає покарання, а його метафори втілюють принцип очищення. По-друге, почуття провини передбачає усвідомлення правопорушення, перенесення уваги із зовнішнього впливу на світ до внутрішнього (Fletcher, 2004).

A. Konzelmann Ziv заперечує саме колективне почуття провини за чийсь дії або якісь події. Натомість говорить про індивідуальний «членський рахунок» колективного почуття провини у формі переживання «нашої» провини індивідуальними членами групи. Таке переживання поєднує в собі індивідуалізм з огляду на суб’єкта почуття і колективізм через незвідність почуття Ми, а це й забезпечує моральну силу колективного почуття провини (Konzelmann Ziv, 2007).

Група іспанських (баскських) дослідників описує емоції, що супроводжують колективне самоусвідомлення. Вони пропонують чотири варіанти копінг-відповідей на негативне минуле інгрупи: а) забуття, замовчування, заперечення, мінімізація афективного збудження; б) психологічне дистанціювання від інгрупи; в) соціальна творчість через внутрішнє та міжгрупове порівняння, переосмислення подій та побудову нових вимірів оцінки; г) символічна глобальна позитивістська реконструкція негативного минулого (Páez et al., 2006). К. Sharvit et al. підкреслюють важливість уникання колективної провини на основі ідентифікації з групою та консервативної ідеологічної спрямованості. Проте колективна провина може посилюватися в разі виснаження психічних ресурсів когнітивним навантаженням (Sharvit et al., 2015).

М. Wohl et al. показують важливу роль, яку виконує категоризація членів групи, коли настає відповідальність за заподіяння шкоди іншій групі. Може йтися як про прийняття колективної провини, так і про покладання її на членів інших соціальних груп, які, на думку суб'єктів категоризації, завдали шкоди їхній групі (Wohl et al., 2006). Отже, ідентифікація зі своєю групою може ставати підставою для переживання почуття (колективної) провини або сорому за її дії. Як зазначають N. Solak et al., у контексті міжгрупових конфліктів вияв членами автгрупи незадоволення щодо інгрупи посилює почуття колективної провини в тих членів інгрупи, які й раніше розглядали міжгрупову ситуацію як нелегітимну (Solak et al., 2017). Про складні зв'язки між почуттям групової гідності і колективної провини пишуть N. Schori-Eyal et al. Посилення почуття гідності приводить до сильнішого почуття провини лише в тих членів групи, які пишуться зі своєї групи і вважають її за вищу від інших (Schori-Eyal et al., 2015).

Зі сказаного можна висувати положення про специфічну роль переживання суб'єктами соціальних взаємодій почуття власної провини перед представниками автгруп, як і про психологічну корисність і

доцільність вироблення та висловлення звинувачень на адресу опонентів у соціально значущому контексті.

Маючи на меті виявити ціннісно-ідентифікаційні підстави атрибуції студентами провин учасникам міжособових та міжгрупових взаємодій, що спричиняють колективне почуття провини, під час опитування 111 студентів Київського національного університету імени Тараса Шевченка (середній вік 19.1 року; особи жіночої статі склали 42.3%) до переліку взаємодійних суб'єктів було додано чотири особистісні питальники: на діагностику рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (Фетискин и др., 2002, с. 14–18), колективного нарцисизму (як психологічної основи патріотизму в сучасній західній парадигмі; Golec de Zavala et al., 2009), ідентифікації з усім людством (McFarland et al., 2012), тестом цінностей Ш. Шварца (Карандашев, 2004).

За допомогою кореляційного аналізу виявлено зв'язки між частиною оцінюваних провин учасників соціальних взаємодій і ціннісно-ідентифікаційними властивостями особи, відображеними в шкалах названих методик.

У сфері міжособових взаємодій найбільш критично було оцінено політичного опонента (3.3 бала), а найменше звинувачень було спрямовано на адресу викладача (2.6). Найістотніші від'ємні кореляції зафіксовано між показниками інтернальності, конформності та традицій, з одного боку, і звинуваченнями на адресу батька, сім'ї, матері, почасти вчителя та друга/подруги дитинства або теперішнього друга/подруги – із другого (табл. 4). Такі залежності видаються доволі зрозумілими: спілкуючись із найближчими авторитетними особами, ті, хто схильний до інтернального локусу контролю, є конформним і прихильним до традицій, воліють звертати можливі звинувачення у свій власний бік, а не в бік близького оточення. Натомість виявилось, що гедоністам у взаєминах із теперішнім другом/подругою властиво звинувачувати не себе, а його/її.

Таблиця 4

Значущі кореляції між показниками інтернальності, цінностей та ідентифікації і атрибуцією провин у міжособовій взаємодії

Методики	Шкали	Суб'єкти міжособової взаємодії							
		Маги ($\bar{x} = 2.7$)	Батько ($\bar{x} = 3.1$)	Брат ($\bar{x} = 3.2$)	Сім'я ($\bar{x} = 2.9$)	Друг/подруга дитинства ($\bar{x} = 3.3$)	Теперішній друг/подруга ($\bar{x} = 3.2$)	Учитель ($\bar{x} = 2.8$)	Політичний опонент ($\bar{x} = 3.3$)
Інтернальність		-.21*	-.29**					-.23*	-.24*
Тест цінностей Шварца	Конформність	-.24*	-.22*		-.32**				
	Традиції		-.2*			-.24*	-.3**		
	Гедонізм						.25*		
	Влада								.24*
	Безпека								.25*
Ідентифікація	з громадою				-.36**				
	з українцями				-.25*				
	з людством			-.26*					

Примітки: * – $p \leq .05$; ** – $p \leq .01$

Проявилися від'ємні зв'язки між ідентифікацією зі спільнотами різного рівня і звинуваченнями окремих суб'єктів взаємодії. Ті, хто ідентифікується з громадою або з українцями як спільнотою, уникають звинувачувати свою сім'ю. Це вочевидь відображає істотні ідентифікаційні аналогії між сім'єю як значущою малою групою і більш численними референтними групами. Ще один цікавий (теж від'ємний) зв'язок – між ідентифікацією з усім людством і звинуваченнями на адресу брата, що може правити за психологічну ілюстрацію гасла «всі люди – брати».

Привертає увагу специфічна роль політичного опонента. Його активніше звинувачують ті, для кого більше важать цінності влади і безпеки. Тобто опонент – це той, хто може бути небезпечним і кого треба подолати. Звинуваченню опонента сприяє й особистісна екстернальність: причина

проблем є назвні, в інших людях. Натомість інтернальні особи, протиставляючись опонентіві, більшою мірою беруть відповідальність на себе.

В оцінці міжгрупових взаємодій звинувачувальні тенденції проявлялися удвічі частіше. Найвагомішого значення набули такі особливості, як колективний нарцисизм, ідентифікація з українцями та громадою, прихильність до цінностей доброти, традицій, конформности та безпеки. Найчастішими об'єктами звинувачення виявилися російська влада на чолі з Путіним (найвищі показники кореляції з колективним нарцисизмом та ідентифікацією з українцями і громадою), радянська влада, олігархи і мафія, українська влада різних періодів – на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком, на чолі з Януковичем та на чолі з Порошенком (табл. 5). В усіх цих випадках зв'язок має додатне спрямування, що означає, що посідання перелічених рис та обстоювання названих цінностей спонукає звинувачувати зазначених групових суб'єктів. Виходить, що в просторі міжгрупових звинувачень виразно домінує політичний контекст, у якому поєднуються ідеологічні преференції та оцінки владних суб'єктів.

Таблиця 5

Значущі кореляції між показниками колективного нарцисизму, цінностей та ідентифікації і атрибуцією провин у міжгруповій взаємодії

Методики	Шкали	Суб'єкти міжгрупової взаємодії													
		Родина ($\bar{x} = 3.3$)	Особі іншої статі ($\bar{x} = -2.4^*$)	Викладачі ($\bar{x} = 2.9$)	Молодь, яка працює ($\bar{x} =$)	Укр. суспільство ($\bar{x} =$)	Укр. влада ($\bar{x} = 4$)	Влада з Порошенком (\bar{x})	Влада з Януковичем ($\bar{x} =$)	Влада з Кравчуком, Кучмою, Ющенком ($\bar{x} =$)	Радянська влада ($\bar{x} =$)	Олігархи, мафія ($\bar{x} = 4.4$)	Правоохор. органи ($\bar{x} =$)	Російськомовні громадяни ($\bar{x} = 3.3$)	Мешканці Криму та Донбасу ($\bar{x} = 3.4$)
Колективний нарцисизм								.24*	.31**		.24*		.38**	.28**	.51**

пояснення. Можливо, представники іншої статі виконують тут функцію такого собі симпатичного антипода антипатичним ідеологічним противникам та носіям владних повноважень.

Що ж до викладачів, то в спілкуванні з ними воліють звинувачувати себе, а не їх ті студенти, які виразніше обстоюють цінності конформності та безпеки: звинувачення викладачів, отже, постає як недоречне порушення усталених норм, що може призводити до невиправданих проблем.

Узагальнення описаних даних дає підстави стверджувати, що найбільш істотними ціннісно-ідентифікаційними характеристиками, які визначають напрям і зміст атрибуції молоддю провин учасникам міжособових та міжгрупових взаємодій, є колективний нарцисизм, ідентифікація з українцями як спільнотою, ідентифікація з громадою, прихильність до цінностей конформності, традицій, доброти та безпеки.

У міжособових стосунках найчутливішими до атрибуції провин є взаємини з батьками та батьківською сім'єю. Значуща сімейна взаємодія закладає основи подальших звинувачувальних ставлень у широкому соціальному середовищі на рівні громад і спільнот.

В українському політизованому суспільстві психологічно важливою постаттю виявляється політичний опонент із близького оточення, звинувачення на адресу якого допомагають особі самовизначатися як активному суб'єктові колективної поведінки.

Політичний контекст актуального суспільного життя справляє істотний вплив і на оцінку міжгрупових провин. Найвагомими чинниками виявляються політико-ідеологічні постави в просторі українсько-російських ціннісних протистоянь та ставлення до офіційної влади як найбільш імовірного призвідника наявних проблем.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКІ ЗАГАЛЬНОПОЛІТИЧНІ ПРОВИНИ І ЗВИНУВАЧЕННЯ

3.1. Психологічний зміст покладання політичних провин у сучасному українському суспільстві

У громадсько-політичному контексті набагато виразнішими є тенденції до покладання провини на когось або щось, ніж до самозвинувачення. Ба більше, власне широка соціальна сфера часто-густо стає простором для емоційної розрядки та самоствердження як реалізації психологічних комплексів. Люди частіше вважають за доцільне змінити поведінку та поведінку інших осіб, ніж свої власні, а задля цього вдаються до звинувачень – прямих або опосередкованих.

У процесі дослідження соціально-психологічних чинників ціннісного порозуміння українців в умовах воєнно-політичного конфлікту було встановлено, що приписування вини за драматичні події громадського життя та переживання почуття провини є істотною детермінантою взаємного визначення позицій і ставлень громадян. Звинувачення пересічними громадянами сучасної України офіційної влади та інших соціальних структур містило в собі, по-перше, не дуже впевнені очікування на позитивну зміну поведінки винуватців, по-друге, істотні намагання психологічно протиставитися їм, по-третє, прагнення домогтися переваги своїх цінностей або цінностей своєї групи над іншими, що є не такими бажаними або й шкідливими (Васютинський, 2015, 2016). Ці переживання становлять істотний елемент української колективної свідомості, а проте є слабо структурованими, неохоче усвідомлюваними, зануреними в емоційно насичений простір ставлень громадян до минулого і теперішнього.

Як зазначає E. Dunbar, політичні звинувачення є найбільш імовірними в політичному контексті, коли носій певних поглядів мешкає в середовищі, де домінують інші погляди. У такому разі він обирає тактику уникання звинувачень заради доброзичливого спілкування. У близьких стосунках

політичні звинувачення посилюють негативні постави щодо домінування протилежної за змістом політичної ідеології. Політичні звинувачення можуть також проявитися в умовах трудової дискримінації або соціальної ізоляції: люди часто не хочуть працювати разом з особою, яка має екстремістські погляди (Dunbar, 2018, с. 167). Такі спостереження є актуальними й для сучасного українського суспільства, де багато хто, особливо останніми роками, наразився на проблему непорозуміння з близькими особами через політико-ідеологічні розбіжності.

Терористичний акт 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку спонукав групу американських дослідників вивчити вплив осмислення негативних життєвих подій на переконання людей у безпеці, передбачуваності та контролі, а також на полегшення емоційної адаптації. Вони встановили, що пошук сенсу тодішньої трагедії в багатьох випадках не був успішним, більшість опитаних повідомила про цілковиту нездатність знайти його. Водночас ті, хто намагався знайти сенс подій відразу після нападів, були більш схильними повідомляти про симптоми ПТСР протягом наступних двох років, ніж ті, хто не шукав сенсу. Отже, пошук сенсу сам по собі не завжди послаблює заклопотаність через негативну подію. Проте респонденти, які на початку змогли знайти певний спосіб пояснення, згодом були менш схильні повідомляти про страхи перед терактами і виявляли менше симптомів ПТСР, ніж ті, хто не міг цього пояснити (Updegraff et al., 2008).

Є відповідні дослідження й у сучасній українській психології. Так, Л. Найдьонова підкреслює таку властивість українського менталітету, як психологію жертви. Суспільство інфіковане соціальними страхами, політичним нігілізмом та браком довіри до влади. В основі цих рис лежать глибоко заховані негативні емоції та почуття. Найбільш патогенні серед них – ірраціональні фонові, до яких належить і почуття провини (Найдьонова, 2012, с. 161). П. Горностай виділив чотири групи чинників, що визначають тяжкість наслідків, спричинених колективною травмою: масштаб, сила травматизації – кількість людей, що постраждали, значущість події,

авторитет загиблих осіб; рівень несправедливості (порушеної справедливості) під час травматизації, невинність загиблих людей; неможливість або нездатність протистояти травмувальній силі, пасивність жертви; неможливість або нездатність емоційного відреагування (Горностай, 2012). Можна стверджувати, що всі ці чотири чинники мали, наприклад, місце в психологічному просторі мешканців Донбасу і спонукали їх до пошуку реальних чи бодай символічних шляхів виходу з травмувальної ситуації.

Як пише О. Суший, травматичний досвід завжди спирається на приватну особу, а індивід завжди співвідносить себе із ситуацією в суспільстві. Тому потрібними стають зустрічні та взаємозумовлені стратегії опанування травми як на індивідуальному, так і колективному рівнях. Уже саме визнання завданої травми і пов'язаної з нею провини відновлює міжлюдський порядок і тим самим – можливість певного розуміння травми (Суший, 2014). Таким чином, усвідомлення почуття провини і пошук винуватців трагічних подій належить розглядати як щонайважливіший елемент зараджувального самовизначення особи і спільноти в складних соціально-політичних умовах.

Із метою визначення психологічного змісту покладання провини і пошуку винуватців суспільних невдач в актуальних громадсько-політичних процесах в Україні у 2018 р. було опитано 120 респондентів у м. Києві. Вибірку складено за ознаками віку і статі – відповідно до загальної статево-вікової структури дорослого міського населення України: жінки становили 53.3%; осіб віком від 18 до 29 років було 21.7%, від 30 до 44 – 25, від 45 до 59 – 27.5, від 60 років і старших – 25.8%. За рештою параметрів вибірка мала випадковий характер.

Застосована в опитуванні анкета складалася з трьох частин. Перша містила одне запитання «За даними соціологічних опитувань, понад 70% українців вважає, що наше суспільство рухається в неправильному напрямі.

Чи згодні Ви з такою оцінкою?», відповідати на яке слід було за 6-бальною шкалою: від 1 – «ні, не згоден» до 6 – «так, згоден».

У другій частині респонденти оцінювали ступінь провини в проблемах на шляху розвитку нашого суспільства тих 38 осіб/структур, звинувачення на адресу яких найчастіше лунають в українському інформаційному або міжособовому просторі. Оцінку здійснювано за 6-бальною шкалою: від 1 – «зовсім не винен» до 6 – «максимально винен»

У третій частині респондентам пропонувано вибрати із цього самого переліку від трьох до п'яти суб'єктів, провину яких вони оцінили найвище, та пояснити, у чому ця провинна полягає.

Одномірний розподіл відповідей на перше запитання показав високий рівень незадовільної оцінки респондентами напряму руху суспільства². Частка оцінок від 1 до 6 балів (де 6 – максимальне незадоволення) набула такого вигляду: 5.8%, 6.7, 15, 19.2, 25 та 20% (ще 8.3% не дали відповіді); середній бал склав 4.2.

Провину окремих суб'єктів оцінено таким чином (у дужках наведено середній бал, перелік подано в порядку його зниження): колишній президент Янукович (4.7), російська влада на чолі з Путіним (4.7), Верховна Рада (4.5), російські олігархи, мафія (4.3), колишня прем'єр-міністр Тимошенко (4.3), депутати Верховної Ради попередніх скликань (4.2), українські олігархи, мафія (4.2), «Опозиційний блок», колишні регіонали (4.1), прокуратура, суди, поліція, СБУ та інші правоохоронні органи (4.1), проросійські сили (4), політичні демагоги й популісти (3.9), уся українська влада періоду незалежності (3.9), колишній прем'єр-міністр Яценюк (3.9), президент (тодішній) Порошенко (3.9), кабінет міністрів (тодішній) на чолі з Гройсманом (3.8), комуністи (3.7), колишній президент Ющенко (3.7), усі ми, громадяни України (3.5), українська церква Московського патріархату (3.5), націоналісти і праворадикали (3.4), російська церква на чолі з Кіріллом (3.4),

² Після початку широкомасштабної російської агресії та успіхів ЗСУ відповідні настрої змінилися в бік позитивних оцінок

київська міська влада на чолі з Кличком (3.4), київська обласна влада (3.3), колишній президент Кучма (3.2), Росія, росіяни (3.1), колишня радянська влада (3.1), колишній президент Кравчук (3.1), українська еліта минулих історичних епох (2.7), таємні міжнародні структури (2.6), українська церква на чолі з Філаретом (2.5), жителі Криму і Донбасу (2.4), Західна Європа, Європейський Союз, США, НАТО (2.2), американські імперіалісти (2.2), ісламські терористи (2.1), євреї, сіоністи (1.9), російськомовні жителі України (1.9), жителі Західної України (1.9), поляки, румуни, угорці та інші сусідні народи (1.8).

У просторі перелічених оцінок було проведено факторний аналіз із varimax-обертанням, за результатами якого виділилися чотири фактори із сумарною дисперсією 55%.

У змісті першого фактору (вклад у загальну дисперсію 29%) домінувало «тотальне звинувачення можновладців». Найбільш навантаженими виявилися звинувачення на адресу Ющенка (.85), Порошенка (.8), Кучми (.78), Кабінету міністрів і Гройсмана (.76), Яценюка (.76), Верховної Ради (.75), Кравчука (.75). Високим звинувачувальним оцінкам Тимошенко, Януковича та колишніх регіоналів відповідає дещо нижче навантаження в межах першого фактору (.61, .5 та .44, відповідно), зате всі вони ввійшли також до другого фактору.

Перший фактор є однополюсним, його зміст відображає наявну в українському суспільстві сферу напружено-негативного ставлення громадян до влади, що часто-густо спричиняє малоадекватну, радше афективну, ніж розважливу оцінку її дій. При цьому власне політичні позиції можновладців мають невелике значення: лівих і правих, теперішніх і колишніх респонденти оцінили приблизно однаково негативно.

У другому, теж однополюсному, факторі (12.7%) поєдналися «оцінки провин російських і проросійських суб'єктів». Найпоказовішими стали звинувачення на адресу проросійських сил в Україні (.77), Російської церкви (.76), російської влади і Путіна (.76), української церкви Московського

патріархату (.76), російських олігархів (.73), комуністів (.71). Поряд із низкою інших осіб та інстанцій тут опинилися колишні регіонали (.64), Янукович (.54) і Тимошенко (.41).

Наповнення першого і другого факторів до певної міри віддзеркалює поширені в масовій свідомості українців співвідношення звинувачень української влади і суб'єктів «руського мира». На рівні раціональних оцінок більший осуд викликають носії російських впливів, але сильніші емоційні реакції, які відчутніше диференціюють суспільство, виникають щодо представників влади³. Як бачимо, в очах киян Тимошенко, Янукович та інші регіонали заслуговують на звинувачення з обох таких причин.

Третій фактор (9%) охопив «оцінки провин міжнародних суб'єктів» (тих, що перебувають поза українським і російським простором): американських імперіалістів (.77), Європи, США і НАТО (.76), євреїв і сіоністів (.7), таємних міжнародних структур (.66), поляків та інших сусідів (.64), ісламських терористів (.63).

Відносно невисокий рівень прямого звинувачення перелічених суб'єктів не завадив, проте, на основі даних їм оцінок виділитися окремому факторові, що має бути свідченням досить істотного протистояння думок респондентів за відповідними параметрами.

Четвертий фактор (4.2%) виявився доволі слабким, але ми звернули на нього увагу через таку особливість: його склали однополосні звинувачення на адресу російськомовних жителів України (.56) та жителів Західної України (.53).

У більшості сучасних політичних контекстів громадяни підкреслюють відмінність і навіть опозиційність поглядів цих двох груп населення. Проте в цьому випадку маємо цікаву подібність: оцінки їхніх провин увійшли до фактору з однаковим знаком. Вище було показано, що одні і другі отримали низькі бали за шкалою винуватости. Можна гадати, що тут ідеться не про політичний зміст оцінок, а радше про сам факт діяльності, яка може

³Після лютого 2022 р. ситуація змінилася на протилежну

породжувати суспільні проблеми. Отже, по-перше, респонденти-кияни були не вельми схильні звинувачувати своїх співвітчизників за їхні політичні переконання, а по-друге, до певної міри вбачали ознаки вартої осуду активності в опонентів і з одного, і з другого боку. Така асертивна «оцінка радикальних політичних настроїв» заслуговує на окрему увагу з погляду пошуку можливостей майбутнього ціннісного порозуміння в нашому суспільстві⁴.

У результаті контент-аналізу даних респондентами описів звинувачень на адресу 38 суб'єктів виділено 35 семантичних одиниць, які відображають бачення змісту провин тих чи тих осіб або структур. За частотою згадування утворився такий ряд (наведено одиниці, що мали місце в оцінках понад 10% опитаних): Янукович і попередня влада – винні в тому, що обкрадали країну, довели її до кризи та війни (40.8%); українська влада – у безпорадності та бездіяльності (38.3); українська влада – у корупції (37.5); Росія, Путін – в агресії проти України (37.5); Порошенко – у невиконанні обіцянок, сприянні корупції (33.3); усі ми або більшість нас, громадян України, – у пасивності, байдужості, безпорадності (26.7); внутрішні проросійські сили – в антиукраїнських настроях і діяльності (22.5); українські олігархи – в обкраданні України (19.2); українська влада – у брехливості (12.8); усі ми або більшість нас, громадян України, – у радянському менталітеті (10.8%). Такий розподіл оцінок відображає почасти загальноукраїнські тенденції (ставлення до корупції), а почасти – політичні орієнтації «помаранчевої» частини суспільства.

Виявлена в дослідженні підвищена готовність до політичних звинувачень відобразила стан напруженого незадоволення громадян із результатів суспільного розвитку, відповідальність за які вони покладали насамперед на владу та російських агресорів. Менш виразним був пошук підстав для звинувачень у діяльності самих громадян, впливі міжнародних

⁴ Під впливом російської агресії у 2022 р. різко посилюються негативні ставлення до проросійських сил та ослабло несприйняття українських радикал-націоналістів

суб'єктів, об'єктивних обставинах розвитку суспільства. Зовнішня атрибуція провин значуще переважала над самозвинуваченнями і спонукала радше до пошуку винуватців, ніж до перебудови власних постав і змісту політичної активності.

Наступна обчислювальна процедура полягала в порівнянні відповідей, що їх дали респонденти, які відрізняються за згодою з тим, що наше суспільство рухається в неправильному напрямі. Більш чи менш незгодних із такою оцінкою (ми їх назвали «оптимістами») виявилось 33 (27.5%), а різною мірою згодних («песимістів») – 77 (64.2%).

У результаті порівняння середніх оцінок оптимістами і песимістами ступеня винуватості кожного з 38 суб'єктів виявлено вісім ознак, де відмінності між цими двома групами досягли достатнього рівня значущості: президент Порошенко – 3.2 і 4.1, відповідно; колишній президент Кравчук – 2.4 і 3.3; колишній президент Кучма – 2.7 і 3.4; колишній прем'єр-міністр Яценюк – 3.2 і 4.2; київська міська влада на чолі з Кличком – 2.6 і 3.7; київська обласна влада – 2.8 і 3.5; українська церква на чолі з Філаретом – 1.9 і 2.7; комуністи – 4.2 і 3.4 (в усіх цих випадках $p \leq .01$). Як бачимо, песимістам властиво критичніше оцінювати наведених тут суб'єктів – за винятком комуністів, що вочевидь є свідченням відповідних політичних симпатій.

Для з'ясування чіткішої психологічної структури наведених ознак ми провели на їхній основі факторний аналіз із varimax-обертанням, за результатами якого виділилися три фактори із загальною дисперсією 77.3%. Найбільше навантаження в межах першого фактору (вклад у дисперсію 50.3%) випало на оцінку колишніх президентів Кравчука (.92) і Кучми (.9). Можна припустити, що цей дещо екзотичний уже й на час опитування результат зумовлено тим, що він виник через порівняння даних оптимістів і песимістів – груп, різниця поглядів яких віддзеркалює часову перспективу розвитку.

У другому факторі (14.3%) доволі строкато поєдналися оцінки київської міської влади на чолі з Кличком (.79), колишнього прем'єр-міністра Яценюка (.74), української церкви на чолі з Філаретом (.72), київської обласної влади (.7) та президента Порошенка (.67). Тут переважно йдеться про діяльність чинних владних осіб або структур.

Оснoву третього фактору (12.7%) склала оцінка комуністів (.97) – майже всемогутніх колись і майже маргінальних у 2018 р.

Описане співвідношення ознак показало, що відмінності між оптимістами і песимістами в приписуванні провин за невдачі суспільного розвитку набули часового виміру: оптимісти активніше звинувачують комуністів, а песимісти – попередніх президентів і представників тодішньої (на час опитування) влади.

Різниця між оптимістами і песимістами в змісті довільного оцінювання ними провини різних суб'єктів зосередилася навколо впливу проросійських сил в Україні: про це говорили, відповідно, відповідно 36.4 і 16.9% ($p \leq .05$). Песимісти, отже, і за цим показником проявили позицію, що є проблемною з погляду сучасних патріотично-європейських тенденцій розвитку.

3.2. Український ціннісний контекст визначення винуватців корупції

Однією із соціально-психологічних проблем, яка породжує тривало високе напруження в громадсько-політичному житті України, незмінно залишається корупція – ступінь її поширення, масштаби впливу на різні сфери життя суспільства, особливості сприймання та ставлення до неї з боку громадян і можновладців.

Оцінка корумпованості тих чи тих осіб і структур часто-густо стає визначальним чинником перебігу суспільних процесів, приймання електоральних рішень, здобуття політичної влади. Ставлення до корупції набуло ваги істотної цінності, яка спрямовує інтереси й активність людей у сфері їхнього колективного та індивідуального самовизначення.

Така активність проявляється, зокрема, у пошуку винуватців корупції, зануреному в ціннісний контекст життєдіяльності. Важливим завданням психологічної науки є встановлення відповідних соціально-психологічних залежностей у просторі ціннісних орієнтацій особи і спільноти. J. Abraham et al. описали виміри морального відсторонення щодо корупції: моральне виправдання, зміщення відповідальності та приписування провини (Abraham et al., 2018).

О. Безрукова характеризує корупцію як засіб здобуття високого символічного капіталу. Ця вада може бути предметом компромісів, псевдогуманізму, помилкового корпоративізму, прямої байдужості, безвідповідальності. Так формується депрофесіоналізація різних сфер діяльності (Безрукова, 2015, с. 316–317). Про важливість імовірного покарання за корупцію пише міжнародна група дослідників, підкреслюючи, що контекст макрорівня є важливим чинником посередництва (Modesto et al., 2020).

О. Акімов виділив соціально-психологічні причини та умови розвитку корупції: нерозвиненість громадянської свідомості, корислива спрямованість державних службовців, професійна та моральна деформація частини керівників, що виявляється в поблажливому ставленні до корупції (Акімов, 2014). Корупційну поведінку працівників правоохоронних органів, – пише Л. Гуменюк, – зумовлюють, зокрема, внутрішні (психологічні) регулятори: на ціннісному рівні – життєві сенси, цілі, прагнення, ціннісні орієнтації; етична самосвідомість; правосвідомість індивіда; психологічні постави етичної поведінки; структура відповідальності та обов'язку; на емоційному рівні – задоволеність із життя; задоволеність із професії; задоволеність з особистого статусу; ставлення до себе; на регулятивному рівні – локус контролю; механізми приймання рішень; на поведінковому рівні – тип реагування – імпульсивний або рефлексивний (Гуменюк, 2009).

Серед морально-психологічних причин виникнення корупції В. Плекан виокремив суб'єктивні, що зумовлені індивідуально-психологічними

особливостями, та об'єктивні, що пов'язані зі ставленням громадськості до корупційних явищ. Корупцію в масовій свідомості часто-густо сприймають як норму і неодмінний елемент ділової та правової культури. Таку наявність «подвійних стандартів оцінки корупції» в суспільстві можна зарахувати до об'єктивних морально-психологічних причин (Плекан, 2021).

Корупційна модель поведінки головним чином формується під впливом оточення (яке до певної міри виправдовує корупцію), зумовлена людьми як носіями культури (ризик отримання неправомірної вигоди сприймають як гру) та може мати ознаки патологічних психологічних розладів (Серьогін та ін., 2018). Функцію запобігання корупції в організаціях Manara et al. приписують етичному лідерству, яке, на їхню думку, зменшує корупцію, змушуючи послідовників утримуватися від неї інтуїтивно (Manara et al., 2020).

У межах багаторічного психосемантичного моніторингу масової політичної свідомості, що його з 1994 р. проводять Інститут соціальної та політичної психології НАПН України та Асоціація політичних психологів України, на початку 2021 р. за методом «лице-в-лице» було опитано 1199 респондентів з усіх регіонів України (за винятком окупованих Криму та частини Донбасу). Вибірку було структуровано відповідно до показників віку, статі, місця проживання дорослого населення України.

У застосованому в дослідженні питальнику було 52 вислови з приводу різних аспектів громадсько-політичного та особистого життя респондентів. Зміст висловів респонденти оцінювали за ознакою «згоден – важко сказати – не згоден». Переведення відповідей у 3-бальну шкалу давало змогу виконувати низку математико-статистичних операцій та формалізувати отримані дані.

Анкета також містила запитання про ймовірних винуватців суспільних негараздів. В одному з них ішлося про те, хто, на думку респондентів, найбільше винен у тому, що не вдається подолати корупцію. Перелік винуватців було складено за результатами попередніх досліджень.

Респондентам пропоновано вибрати від одного до трьох пунктів із семи, за потреби дописати свій власний варіант або вибрати опцію «важко відповісти».

Розподіл отриманих оцінок набув такого вигляду (дані наведено в порядку спадання): українські олігархи (цей варіант позначили 49.2% опитаних); колишня українська влада від Кравчука до Януковича (35.2); правоохоронні органи (34.4); попередня українська влада на чолі з Порошенком (33); усі громадяни України (31.4); теперішня українська влада на чолі із Зеленським (24.8); місцеві керівники (18.4); «важко відповісти» (5.3%).

Для з'ясування психологічної структури отриманих відповідей проведено факторний аналіз у межах восьми ознак із varimax-обертанням. Виділилися чотири двополюсні фактори із загальною дисперсією 69.3%.

У межах першого фактору (вклад у дисперсію 25.2%) на одному полюсі були звинувачення респондентами «нас самих» – усіх громадян України (-.73), а на другому – української влади на чолі із Зеленським (.75) та Порошенком (.73). Тут вочевидь ідеться про протиставлення «ми, народ, – вони, влада».

Щоб визначити психоідеологічні особливості представників різних груп респондентів – тих, які активніше звинувачували громадян України або владу на чолі із Зеленським чи Порошенком, ми здійснили попарне порівняння оцінок 52 висловів, що їх дали респонденти із цих трьох груп.

Першу порівнювану пару склали респонденти, які приписували провину за корупцію владі Зеленського або владі Порошенка. Для цього вибірку було поділено на чотири частини: тих, хто звинувачував владу Зеленського, але не владу Порошенка (таких виявилось 109); тих, хто звинувачував владу Порошенка, але не Зеленського (208); тих, хто звинувачував і владу Зеленського, і владу Порошенка (188); тих, хто не звинувачував ні одних, ні других (694).

За критерієм Манна – Вітні порівняно оцінки висловів, що їх дали представники перших двох груп – звинувачів влади Зеленського і влади

Порошенка. Значущі відмінності зафіксовано у 26 випадках із 52. (Для виразнішого унаочнення відмінностей далі їх наведено у вигляді середніх оцінок по кожній групі). Найбільшу різницю зафіксовано за такими висловами (табл. 6).

Таблиця 6

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачували владу на чолі із Зеленським або на чолі з Порошенком

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		Зеленського	Порошенка	
1.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.36	1.67	0.000
2.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.47	2.18	0.003
3.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.74	2.08	0.001
4.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державности та демократії є націоналізм	1.65	2.13	0.000
5.	Нікому не потрібну війну на Донбасі розв'язала порошенківська влада	1.8	2.4	0.000
6.	Відтоді, як президентом став Володимир Зеленський, почала відновлюватися довіра народу до влади	1.46	1.98	0.000
7.	Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому чим швидше він пішов би у відставку, тим було б краще	2.46	1.87	0.000
8.	Людина не владна розпоряджатися власною долею*	3.49	3.07	0.001

Примітки: напівжирним шрифтом виділено більше число

* – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

Порівняння наведених оцінок показує, що найбільш виразні відмінності між двома групами респондентів стосувалися до традиційного для українського суспільства протистояння проукраїнських і проросійсько-радянських цінностей. Звинувачі влади Зеленського виявляли більшу прихильність до цінностей проукраїнських, ніж звинувачі влади Порошенка.

Очікуваним – згідно зі спрямуванням звинувачень – став розподіл оцінок самих політиків та ефектів їхньої діяльності.

Привертає увагу оцінка екстернального за змістом вислову про неспроможність людини розпоряджатися своєю долею: до такої позиції сильніше тяжіли опоненти Зеленського, а не Порошенка.

Далі порівняно групи респондентів за їхнім ставленням до винуватости влади Зеленського або самих громадян. Тут теж виділено чотири групи: 276 осіб звинувачували владу Зеленського, але не звинувачували громадян; 355 – звинувачували громадян, але не звинувачували влади Зеленського; 21 – звинувачував і громадян, і владу Зеленського; 547 – не звинувачували ні громадян, ні влади. Значущі відмінності виявлено в 37 випадках. Найбільшу різницю склали оцінки за такими висловами (табл. 7).

Таблиця 7

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачували владу на чолі із Зеленським або самих громадян

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		Зеленського	громадян	
1.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.19	2.41	0.003
2.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.97	1.68	0.000
3.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.77	1.41	0.000
4.	Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому чим швидше він пішов би у відставку, тим було б краще	2.43	1.89	0.000
5.	Давно настав час піднімати народ на боротьбу проти влади, яка неспроможна керувати країною	2.09	1.84	0.000
6.	Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	2.53	2.23	0.000
7.	Рівень мого власного добробуту залежить насамперед від мене, а не від соціально-економічної та політичної ситуації в державі*	3.09	2.66	0.000

Примітки: напівжирним шрифтом виділено більше число

* – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

У цьому випадку противники Зеленського виявилися більш проукраїнськими порівняно з їхніми опонентами, які звинувачували «всіх

громадян України». Можливо, тут свою роль відіграла не лише схильність респондентів до колективного самозвинувачення, а й синкретичне сприймання громадян України як елемента загальноукраїнського дискурсу, що протистоїть російському, і тому вони були винними в очах проросійської частини суспільства. Занурене в такий контекст сприймання української і російської мови іррадіює в економічну сферу, де поширилося й на оцінку російського капіталу в Україні.

Негативна оцінка Зеленського корелювала з протестними настроями щодо влади та запереченням дозволу на продаж землі, що його в масовій свідомості пов'язувано саме із цією владою.

Що ж до локусу контролю, то тут, на відміну від порівняння між Зеленським і Порошенком, опоненти Зеленського виявилися більш інтернальними, ніж опоненти самих громадян, і ця інтернальність проявилася у сфері економічної активності.

Третій аспект аналізу становило порівняння даних звинувачів влади Порошенка і громадян. Розподіл вибірки набув такого вигляду: тих, хто звинувачував владу Порошенка, але не звинувачував громадян, було 360 осіб; тих, хто звинувачував громадян, але не звинувачував влади Порошенка, – 340; тих, хто звинувачував їх обох, – 36; тих, хто їх обох не звинувачував, – 463. Значущі відмінності проявилися в 43 випадках. Найбільше відрізнялися оцінки за такими показниками (табл. 8).

Таблиця 8

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачували владу на чолі з Порошенком або самих громадян

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		Порошенка	громадян	
1.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.14	2.46	0.000
2.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2.08	1.64	0.000
3.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й	1.81	1.4	0.000

	зарплату – як у Росії			
4.	Якби Путін увів війська в Україну, вона б зустріла їх із квітами	1.47	1.29	0.000
5.	Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому чим швидше він пішов би у відставку, тим було б краще	2.14	1.92	0.000
6.	В Україні не знайшлося гідних керівників, здатних очолити державу і відстоювати її справжні інтереси	2.47	2.17	0.000
7.	Якщо в нашій країні утвердиться сильна й рішуча влада, яка наведе порядок нехай і ціною обмеження демократії, я її цілком підтримаю	2.42	2.07	0.000
8.	Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	2.44	2.24	0.000
9.	Жодні реформи в економіці неприпустимі, якщо вони породжують безробіття	2.55	2.24	0.000
10.	Надалі треба підтримувати не фермерів, а передусім великі колективні господарства, бо тільки вони можуть прогодувати народ України	1.9	1.65	0.000
11.	Людина не владна розпоряджатися власною долею*	3.14	3.65	0.000

Примітки: напівжирним шрифтом виділено більше число

* – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

Протиставлення громадян і влади Порошенка видавалося найбільш дражливим для масової свідомості – зафіксовано найбільше значущих відмінностей в оцінках провини. Тут теж домінували розбіжності за проукраїнськими і проросійськими цінностями: противники Порошенка значуще виразніше висловалися проросійськи з питань мови, економічних відносин, воєнного конфлікту.

Подібні відношення склалися й у питаннях, що стосуються до економічних реформ: опоненти Порошенка посідали більш антиреформаторську позицію, ніж ті, хто схильний звинувачувати громадян.

Цікавими є відмінності в оцінках влади. Противники Порошенка, порівнюючи його провину з провинною громадян, по-перше, критично ставилися не лише до нього, а й до Зеленського, по-друге, поширювали свою негативну оцінку на всю владу як таку, по-третє, виявляли прагнення «сильної руки», яка б навела порядок через обмеження демократії.

Водночас критикам самих себе, тобто громадян, притаманний вищий рівень екстернальності, ніж критикам влади Порошенка. Якщо зіставити ці дані з аналогічними даними таблиці 6, то можна припустити, що схильність звинувачувати Порошенка корелювала з інтернальним локусом контролю, а прихильність до нього – з екстернальним. Останнє вочевидь суперечило уявленням цієї соціальної групи про себе самих.

Важче порівняно з першим фактором піддається логічній інтерпретації зміст другого фактору (17.2%): звинуваченням на адресу місцевих керівників (.75) та правоохоронних органів (.62) протиставлено звинувачення в бік колишньої української влади від Кравчука до Януковича (-.57). Можливо, має місце оцінка таких собі «другорядних» керівників – колишніх, від яких сьогодні вже мало що залежить, але які, на думку респондентів, заклали основи теперішньої корупції, і сьогоднішніх функціонерів, які не приймають найбільш принципових рішень, але справляють вплив на перебіг справ.

Розподіл звинувачів місцевої і колишньої влади серед опитаних виявився таким: 177 осіб звинувачували владу місцеву, але не колишню; 378 – навпаки; 44 – звинувачували їх обох; 600 – їх обох не звинувачували. Значущі відмінності в оцінках противників однієї і другої влади спостережено в 21 випадку. Вислови, оцінки яких мали найбільшу різницю, наведено в табл. 9.

Таблиця 9

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачували місцеву і колишню владу

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		місцеву владу	колишню владу	
1.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.68	1.88	0.012
2.	Нас переконують, що конфлікт на сході України не має військового вирішення, насправді ж він не має іншого вирішення, крім військового	2.1	1.82	0.000
3.	Зеленський виявився нічим не кращим за	1.88	2.07	0.008

	Порошенка, тому чим швидше він пішов би у відставку, тим було б краще			
4.	В Україні не знайшлося гідних керівників, здатних очолити державу і відстоювати її справжні інтереси	2.14	2.41	0.000
5.	Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	2.2	2.44	0.001
6.	Інші люди і зовнішні обставини впливають (досі впливали) на моє життя більше, ніж я сам(-а)*	3.28	2.91	0.000

Примітки: напівжирним шрифтом виділено більше число

* – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

Отримані відмінності показують, що противники колишньої влади є більш проросійськими: очевидно, у своєму ставленні вони втілюють загальну критичну оцінку українських реалій періоду незалежності. Водночас вони активніше звинувачували й теперішню владу, зокрема Зеленського, та висловлювалися проти продажу землі – важливого елемента економічного реформування. Натомість меншою мірою прихильні вони до воєнного розв’язання конфлікту на Донбасі. Їм також менше властивий екстернальний локус контролю.

У третьому факторі (14%) знов актуалізувалася альтернатива «усі громадяни України» (.38) як протилежність відповіді «важко сказати» (-,92). Це можна розглядати як протиставлення «схильності до колективних самозвинувачень і небажання визнавати власні колективні провини».

Відповідно до цих оцінок утворилися такі групи: відмовилися від чіткої відповіді та водночас не звинуватили громадян 62 особи; звинуватили громадян, не обираючи варіанту без чіткої відповіді, 93 респонденти; лише дві особи одночасно звинуватили самих громадян і відмовилися від більш конкретної відповіді; 761 опитаний дав інші варіанти відповіді. Значущі відмінності між тими, хто не відповів, і тими, хто звинуватив громадян, мали місце в 46 випадках. Найбільш по-різному оцінені вислови містить табл. 10.

Таблиця 10

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які не дали відповіді про звинувачення або звинуватили громадян

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто		Значу- щість відмін- ностей (p ≤)
		не дав відповіді	звинувачу- ють гро- мадян	
1.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.71	1.34	0.000
2.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.87	1.42	0.000
3.	Якби Путін увів війська в Україну, вона б зустріла їх із квітами	1.53	1.3	0.002
4.	Мирні ініціативи президента Зеленського – надійна основа для припинення війни на Донбасі, збереження територіальної цілісності держави	2.16	1.93	0.022
5.	Надалі треба підтримувати не фермерів, а передусім великі колективні господарства, бо тільки вони можуть прогодувати народ України	1.95	1.68	0.003

Примітка: * – напівжирним шрифтом виділено більше число

Тут викликає інтерес позиція тих респондентів, які не змогли або не захотіли визначитися з приводу винуватців корупції. Як показують інші наші дослідження, ухиляння від конкретних відповідей часто-густо маскує постави, що є протилежними тим, із якими брак відповіді корелює негативно. Отже, відмова від відповіді з певною ймовірністю означала проросійські і прорадянські постави та прихильність до влади Зеленського.

Оцінка вини всіх громадян України (-,44) проявилася також у четвертому факторі (12.9%), де їй протистояли звинувачення на адресу українських олігархів (.89). Таке відношення можна узагальнити у формулі «ми, народ, – вони, олігархи».

Звинувачення в бік олігархів висловили 453 респонденти; на адресу самих громадян – 239; звинуватили тих і тих – 137 осіб; не звинувачували ні тих, ні тих – 379 осіб. Значущі відмінності в оцінках перших двох груп проявилися в 16 випадках. Найбільш відповідні вислови та їхні оцінки відображено в табл. 11.

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачували олігархів або громадян України

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		олігархів	громадян	
1.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.51	1.34	0.005
2.	Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	2.41	2.28	0.019
3.	Жодні реформи в економіці неприпустимі, якщо вони породжують безробіття	2.49	2.26	0.000
4.	Яких би економічних успіхів не досягла влада, я її нізащо не підтримуватиму, якщо вона діятиме недемократично	2.12	2.3	0.003
5.	Людина не владна розпоряджатися власною долею*	3.38	3.61	0.006

Примітки: напівжирним шрифтом виділено більше число

* – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

Такі відмінності дають підстави вважати, що антиолігархічна позиція насамперед пов'язана з прорадянськими, антиреформаторськими та недемократичними поглядами її носіїв. Водночас звинувачі олігархів мали менш екстернальну позицію, ніж ті, хто звинувачував самих громадян.

Оцінка всього контексту аналізованих даних привертає увагу до тієї особливості, що в трьох факторах із чотирьох істотне навантаження випало на альтернативу «усі громадяни України». Схоже, що за притаманним громадській думці активним пошуком винуватців у корупції криється бажання уникнути самозвинувачень: винні не ми, бо винними є влада, олігархи, навіть невідомо хто, але важливо, що не ми.

На підставі узагальнення описаних показників можемо говорити про те, що ціннісний контекст пошуку винуватців корупції в Україні зосереджується на поділі респондентів за проукраїнськими і проросійськими цінностями, реформаторськими і антиреформаторськими поставами, рівнем протестних настроїв, локусом контролю поведінки в соціальній сфері.

Респонденти, які обстоюють проукраїнські цінності, активніше звинувачують владу Зеленського, ніж громадян України та владу Порошенка, громадян України, ніж владу Порошенка. Навпаки, проросійські особи більш схильні звинувачувати владу Порошенка, ніж громадян України та владу Зеленського, громадян України, ніж владу Порошенка, а також колишню українську владу або уникають відвертих відповідей на запитання про винуватців.

Реформаторськи налаштовані респонденти сильніше звинувачують громадян України, ніж владу Зеленського та владу Порошенка. Натомість ті, хто перебуває на антиреформаторських позиціях, покладають більшу провину на владу Зеленського та владу Порошенка, ніж на громадян України, а також на колишню українську владу,

Носії протестних настроїв охочіше звинувачують владу Зеленського, ніж громадян України,

Інтернальні респонденти активніше звинувачують владу Порошенка, ніж владу Зеленського та громадян України, владу Зеленського, ніж громадян України. Звинувачення з боку екстернальних осіб мають обернений порядок: більш винними є громадяни України, ніж влада Зеленського та влада Порошенка, влада Зеленського, ніж влада Порошенка.

У таких залежностях можна простежити своєрідну ціннісну іррадіацію: прихильність до базальних світоглядних цінностей зумовлює спрямування оцінних ставлень щодо різних суб'єктів громадсько-політичного життя. Ті з них, чії цінності видаються «своїми», правильними, заслуговують на позитивну або поблажливу оцінку. Натомість ціннісні опоненти ледь не автоматично виявляються винуватцями навіть у тих випадках, коли їхні провини не є очевидними.

Істотним в оцінці корупційних провин у сучасному українському суспільстві є владно-олігархічний контекст. Олігархам і майже кожній владі (якщо вона не зовсім «своя») громадяни легко й швидко приписують провину за корупцію, не вдаючись до бодай поверхового аналізу дій та обставин.

Виразно простежуються намагання респондентів протиставити себе та загалом пересічних громадян іншим суб'єктам імовірної корупції. Найчастіше такі намагання мають вигляд захисних самовиправдань.

Своєрідною емоційною домінантою описуваного контексту було ставлення до Порошенка, в образі якого для багатьох респондентів сконцентровано ознаки українського політика-корупціонера.

РОЗДІЛ 4. ПРОВИНИ, ЗВИНУВАЧЕННЯ І ВИБАЧЕННЯ ЗА ВІЙНУ НА ДОНБАСІ

4.1. Психологічні моделі покладання провини в соціально-політичному самовизначенні мешканців Донбасу

Актуальність проведеного дослідження було зумовлено численними й виразними проблемами соціально-політичного самовизначення мешканців Донбасу в умовах відкритого воєнного конфлікту. Цей конфлікт принципово порушив основні ментально-ідентифікаційні моделі, згідно з якими формувалася масова свідомість у регіоні. Нові реалії – несподівано жорстокі й драматичні – поставили перед громадянами потребу пояснити, витлумачити, усвідомити поточні події та спричинені ними зміни усталеного способу життя, актуалізувати притаманні їм способи психологічного захисту, виробити адекватні засоби протистояння індивідуальній і колективній травмі та ефективні зразки зараджувальної поведінки.

Війна на Донбасі посилила інтерес науковців до психологічного контексту суспільного розвитку. Поряд із прямою російською воєнною агресією були й інші чинники, які зумовили поширення війни саме на цей регіон. Серед них, – як зазначали Е. Лібанова & М. Дмитренко, – проросійські і прорадянські настрої, ідеологічна монолітність Донбасу та оцінка за принципом «свій – чужий», федералістські настрої, переважання російської мови в побутовому спілкуванні (Лібанова & Дмитренко, 2015). Дальше розгортання подій увиразнило потребу соціологічного аналізу ставлення населення до боротьби ідентичностей та культур в умовах війни (Мальцева, 2017).

С. Гарькавець & Л. Волченко пишуть про психологічну роль жертв і втрат, яких зазнають конфліктуючі сторони в непримиренному протистоянні. Підвищена віктимність мешканців Донбасу стала однією з причин того, що політичний конфлікт переріс у збройний: якщо «ми жертви», то можемо

робити все що завгодно, а головне, не нести відповідальности за скоєні аморальні та протиправні дії (Гарькавець & Волченко, 2018).

Зміни ідентичностей В. Лазаренко вивчала, зокрема, на досвіді вимушених переселенців із Донбасу. Такий емоційно забарвлений досвід виявився визначальним для сприймання образу колишнього і теперішнього місця проживання, перетворення попередніх і творення нових просторових ідентичностей (Лазаренко, 2019).

Зміст одного з напрямів наших досліджень становило узагальнення та психологічна інтерпретація результатів емпіричного вивчення особливостей соціально-політичного самовизначення мешканців Донбасу в аспекті покладання суб'єктивної провини та об'єктивної вини на більш чи менш конкретних винуватців. Дослідження полягало у визначенні змісту й структури уявлень респондентів про наявний воєнно-політичний конфлікт на Донбасі, виявленні ознак поєднання психологічних та ідеологічних, емоційних і логічних, захисних і заряджувальних пояснень, з'ясуванні їхнього психологічного підґрунтя, насамперед переживання власного почуття провини та покладання вини на когось за трагічні події.

У 2015 р. було опитано 100 мешканців п'яти великих міст Донбасу на підконтрольній Україні території: Костянтинівки, Краматорська і Слов'янська Донецької обл. та Лисичанська і Сіверськодонецька Луганської обл. (по 20 осіб у кожному місті).

Статеві-вікова структура вибірки відповідала основним демографічним показникам населення регіону. Чоловіків було 46, жінок, відповідно, 54. Опитано 20 респондентів віком від 18 до 29 років, 38 – від 30 до 49 років, 42 – 50 років і старших.

Спілкуючись з україномовним інтерв'юером, більшість респондентів (63 особи) говорила російською мовою, 12 осіб відповідали українською, а ще 25 говорили переважно по-російському, але почасти намагалися відповідати й українською мовою.

Було застосовано метод стандартизованого інтерв'ю з відкритими запитаннями. Інтерв'ю містило такі пункти:

1. Як вам живеться? (Запитання мало допомогти встановити контакт із респондентом, виявити його загальну життєву позицію та ввести його в контекст інтерв'ю).
2. Що відбувається на Донбасі? Як ви оцінюєте ці події?
3. Хто, на вашу думку, найбільше винен у тому, що коїться?
4. У чому ви бачите вихід із цієї ситуації?
5. Який майбутній політичний статус Донбасу ви вважаєте за найкращий?

На поставлені запитання більшість респондентів відповідала з достатньою мірою зацікавленості. Певна частина опитаних дала розгорнуті відповіді. Натомість висловлювання кількох респондентів були лаконічними, а окремі пункти залишалися без оцінки.

Відповіді було отримано на більшість поставлених запитань у достатньому обсязі. Зафіксовані вислови опрацьовано за методом тематичного аналізу. Із кожного запитання фіксовано всі дані респондентом відповіді (тобто їх могло бути не одна, а кілька). Структура відповідей загалом відповідала структурі запитань, а в тих випадках, коли мало місце змішування змісту, відповідні смислові одиниці зараховано до тих пунктів, яких вони стосувалися.

Наведений нижче розподіл відповідей має лише відносну соціологічну вірогідність, позаяк описувану сукупність респондентів не можна вважати за репрезентативну. Відтак ці дані слід розглядати як такі, що характеризують саму вибірку і дають підстави радше для якісного психологічного, ніж статистичного тлумачення.

На перше запитання – про те, як їм живеться, – респонденти найчастіше відповідали, що поживають нормально, непогано (33 особи) або, навпаки, що живеться їм важко, погано, нестерпно (28). Рідше траплялися відповіді «не дуже добре», «поганенько» (16), «середньо», «як усі» (9),

«добре» або «чудово» (9 осіб). Свої життєві негаразди респонденти з власної ініціативи або у відповідь на уточнювальне запитання найчастіше зводили до матеріальних проблем (48 осіб). Меншою мірою йшлося про проблеми психологічні (12) або сімейні (8), про брак стабільності (8 осіб; тут і далі наведено відповіді, що їх дали не менш як п'ять респондентів).

Даючи оцінки подіям на Донбасі (друге запитання), опитані здебільшого називали їх безглуздою братовбивчою війною (27 осіб), боротьбою за матеріальні інтереси (25), війною проти України (23), війною (21), обманом людей (16), давали відповідь «не знаю» (16), підкреслювали, що це безлад і руйнування (15), війна України проти Донбасу (19), людські страждання, сепаратизм, боротьба за владу, геополітика (по 9), реалізація планів на знищення людей, суперництво Росії і Америки (по 5 осіб).

Найбільш різноманітними виявилися відповіді на третє запитання стосовно до винуватців воєнного конфлікту та пов'язаних із ним смертей і страждань. За таких винуватців респонденти насамперед визнавали: українську владу, яка не запобігла конфліктові (24 особи), Росію, Путіна (21), українську владу – без конкретизації її провини (17), українську владу, яка розв'язала цю війну (16), самих мешканців Донбасу (16), владу або політиків загалом (15), Януковича і всю попередню владу (12), олігархів, мафію (11 осіб). Відповіли «не знаю» 11 осіб. Менш частими виявилися такі відповіді: «ті, кому це вигідно» – без конкретизації винуватців (9 осіб), «не народ», «не прості люди» (9), українська влада, яка заробляє на війні, місцева влада, Янукович – за те, що вчасно «не розігнав Майдану» (по 8), українська влада, яка служить Америці, Америка, Майдан, усі громадяни України, сепаратисти (по 7), українська влада протягом усього періоду незалежності, українська і російська влада, обидві сторони конфлікту, Росія і Америка, зовнішні сили (по 5 осіб).

На четверте запитання – про вихід із ситуації, що склалася, – найчастішою була відповідь «не знаю», «не бачу виходу» (30 осіб). Решта опитаних убачала вихід у тому, щоб домовлятися і розв'язувати проблему

мирним шляхом (19), припинити війну – без пояснення, як це зробити (17), вести переговори України з «ДНР/ЛНР» (12), дати Донбасу свободу, автономію (10), щоб політики знайшли вихід – без пояснення, як це зробити (10), змінити владу в Україні на більш поступливу (9), забезпечити економічний розвиток і соціальну справедливість (9), силоміць повернути Донбас в Україну (8), вести переговори України з Росією (7), вести міжнародні переговори (5), здійснити українізацію Донбасу (5 осіб).

У пропозиціях щодо майбутнього політичного статусу Донбасу (п'яте запитання) домінувало відновлення колишніх Донецької та Луганської областей у складі України (57 осіб). Далі йшли такі варіанти, як автономія в складі України з фінансовими правами (21), автономія в складі України з політичними (насамперед мовними) правами (9), незалежність від України (7). Частина респондентів підкреслювала, що Донбас не потрібен Росії (6), що їм усе одно, область чи автономія, але в складі України (5), що все одно, який статус, «аби не війна» (5 осіб).

Статеві відмінності (тут і далі для оцінки відмінностей застосовано критерій Фішера) проявилися за трьома ознаками: чоловіки частіше за жінок відповідали, що їм живеться нормально, натомість жінки частіше називали поточні події війною Росії проти України, а вихід убачали в тому, щоб війну просто припинити (в усіх трьох випадках $p \leq .05$).

Істотно виразнішими виявилися відмінності між віковими групами. Молодь значуще рідше нарікала на погане життя, частіше звинувачувала Майдан, наполягала на силовому поверненні Донбасу до складу України (в усіх цих випадках $p \leq .05$), вимагала українізації ($p \leq .01$). Особи середнього віку рідше згадували як про мирні домовленості, так і про силове розв'язання конфлікту, але частіше висловлювалися за політичну автономію Донбасу в складі України (в усіх випадках $p \leq .05$). Представники старшого покоління порівняно рідше зазначали, що їм живеться добре або нормально, називали поточні події війною за владу, звинувачували сепаратистів, Майдан, Януковича – за те, що не розігнав Майдану; натомість частіше вимагали

домовлятися мирним шляхом, надавали перевагу незалежному статусу Донбасу (в усіх випадках $p \leq .05$), звинувачували олігархів і мафію, Януковича і попередню владу (в обох випадках $p \leq .01$).

Спостережено виразні тенденції в оцінках залежно від мови, якою респонденти спілкувалися під час інтерв'ю. Найбільше відрізнялися між собою україно- і російськомовні респонденти. Двомовні особи або займали проміжні позиції, або тяжіли до однієї з протилежних груп. Україномовні співрозмовники частіше нарікали на матеріальні проблеми, називали поточні події війною, звинувачували мешканців Донбасу, але рідше відповідали, що живуть нормально, та рідше висловлювалися за незалежність Донбасу від України. Російськомовні респонденти рідше вважали, що точиться війна за матеріальні інтереси, і рідше звинувачували мешканців Донбасу, натомість частіше висловлювалися за політичну автономію Донбасу в складі України (в усіх цих випадках $p \leq .05$).

Отримані та перекодовані відповіді опрацьовано за допомогою кластерного аналізу з використанням методу Варда. Виділені в опитуванні 24 ознаки – відповіді на запитання «Хто найбільше винен у тому, що коїться?» – об'єдналися у вісім кластерів. Найцікавішою в їхньому змісті є схильність визнавати власну провину або заперечувати її на противагу іншим винуватцям.

Перший кластер названо «уникливе звинувачення української влади»: його склала лише одна ознака – звинувачення української влади за те, що вона не запобігла конфліктові. Коли зважити на те, що прями звинувачення української влади зосереджено в одному з наступних кластерів, то можна припустити, що в цьому випадку поєднуються більш м'яке проєктивне перенесення провини на київських урядовців і шкодування про те, що всі ці трагічні події відбуваються. Очевидно, на час опитування мешканцям Донбасу найбільше хотілося б повернути все на два роки назад і запобігти тому, що згодом розпочалося. Відтак приховану досаду на самих себе і

неконтрольований перебіг подій спрямовано на більш очевидних і прийнятних винуватців.

Другий кластер відображає «політичне самозвинувачення»: тут винними є самі мешканці Донбасу, а також Росія і Путін. До таких оцінок більше були схильні проукраїнські респонденти, які звинувачували своїх проросійськи налаштованих земляків. Були й три особи, які заявили, що раніше підтримували сепаратистів, а тепер про це шкодують.

Індикатори з третього кластеру дали підстави для назви «пряме звинувачення української влади»: ідеться про вину української влади загалом і за те, зокрема, що вона розв'язала війну проти Донбасу. Зрозуміло, що в таких поставах домінує радше політико-ідеологічний, ніж психологічний зміст. Належить відзначити, що тут не було помітних відмінностей між оцінками україно-, російсько- і двомовних респондентів, тобто мова, якій особа надає перевагу, не є істотним чинником ставлення до української влади як імовірного призвідника війни. Такі дані суперечать результатам наших попередніх досліджень (Російськомовна спільнота..., 2012, с. 131–200), а отже, вимагають уточнення ролі мовного чинника в зросійщених районах Донбасу.

Ознаки, що об'єдналися в четвертому кластері, було визначено як «анонімну конспірологію»: говорять про тих, «кому це вигідно», прив'язуючи до них владу або політиків загалом. За таким звинуваченням криється психологічно зручна позиція «теорії змови», коли вину покладають на якісь неявні, але потужні підступні сили.

До п'ятого кластеру ввійшли показники «політичного звинувачення попередньої влади»: тут мова про Януковича і всю попередню владу, місцеву владу, олігархів і мафію. У таких поглядах простежується намагання означити винуватців із-поміж колишніх «своїх», психологічно відособившись від них та зосередивши на них гнів і роздратування за те, що відбувається.

Шостий кластер «антимайданний протест» має широке антиукраїнське спрямування, що не обмежується самою лише владою: тут і Майдан, і всі громадяни України, й українська влада протягом усього періоду незалежності, й українська влада, яка служить Америці, і сама Америка. На них усіх поширюють загальну вину, убачаючи причину зла в прозахідних прагненнях українців. Відтак ті громадяни України, яких не зачарував ні Майдан, ні Америка (до них належав і багато хто з опитаних), не відчують за собою провини.

У сьомому кластері «маскування сепаратизму» домінує відповідь «не знаю», до якої примикають звинувачення в бік Януковича (бо не розігнав Майдану), української влади (яка заробляє на війні), сепаратистів. Схоже на те, що кореляція ухильних відповідей про винуватців з оцінкою ролі сепаратистів та досадою через непридушення Майдану викриває небажання говорити відверто про власні сепаратистські уподобання.

Восьмий кластер утворила така собі «амбівалентна конспірологія»: респонденти наполягають на тому, що винен «не народ», а водночас українська і російська влади, обидві сторони конфлікту, зовнішні сили, Росія і Америка. Тобто винні не «ми самі», не «прості люди», а потужніші сили, «вони» – учасники конфлікту і з того, і з того боку.

Аналіз змісту описаних кластерів дав підстави зробити висновок про чотири моделі покладання провини за воєнний конфлікт, що мають місце в соціально-політичнорсамовизначенні мешканців тогочасного Донбасу.

У межах першої – «політичної» – моделі (другий і третій кластери) таке покладання відбувається відповідно до політико-ідеологічних уподобань громадян. Респонденти охочіше звинувачують своїх політичних опонентів: для проукраїнських осіб це представники й керівники російсько-сепаратистських сил, а для мешканців Донбасу з антиукраїнськими поставами об'єктом звинувачень виявляється українська влада.

У другій – «маскувально-проективній» – моделі (перший і сьомий кластери) неприхильність до українських цінностей проявляється приховано

– через уникання прямих звинувачень на адресу сепаратистів і намагання приписати українській владі якщо не злий умисел, то, принаймні, безпорадність.

В основі третьої – «ізоляційно-негативістської» – моделі (п'ятий і шостий кластери) лежить виразний спосіб відвертання провини від самих себе, що полягає в психологічному відособленні, з одного боку, від решти громадян України, які підтримують ідеали Майдану, а з другого – від колишньої державної та місцевої влади, у якій домінували «свої» представники регіону.

Четверта – «конспірологічна» – модель (четвертий і восьмий кластери) теж відображає прагнення перекласти провину із себе – на якісь нечітко визначені або й зовсім анонімні сили, що їхні зловмисні підступи й призвели до суспільної трагедії.

4.2. Особливості поглядів і настроїв мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу

У межах цілком очевидної соціально-політичної актуальності проблем, пов'язаних з окупацією Донбасу, великого значення набувають дослідження соціально-психологічних чинників і характеристик розвитку масової свідомості на тимчасово окупованих територіях. Такі дослідження поки що не набули системного характеру, а наявні дані – це або деривати соціологічних опитувань, або, частіше, сюжети публіцистичних матеріалів.

У дослідженні В. Духневича показано, що у воєнний конфлікт утягуються не лише ті, хто перебуває в зоні бойових дій чи тримає зброю в руках, а й мирні громадяни, які відчують на собі прямий чи опосередкований вплив воєнних подій. Найбільший конфліктний потенціал із погляду загальноукраїнської ідентичності мають: використання мовних маркерів, неготовність вибачати, оцінка початкових подій напередодні та вже під час війни (кінець 2013 – початок 2014 рр.), ставлення до політичних лідерів Росії, бачення майбутнього Донбасу. Визначено спільні для громадян

підконтрольних та окупованих територій уявлення: негативне ставлення до воєнних дій, брак ненависти до пересічних громадян, незадоволення через корупцію влади, неприпустимість мародерства, а також уявлення про можливий перебіг конфлікту, про роль та інтереси Росії в конфлікті (Духневич, 2018).

I. Рущенко писав про розгортання двох протилежних векторів розвитку колективної свідомості. Громадська думка на підконтрольних територіях поступово долала ізоляціонізм та вливалася в річище загальноукраїнських настроїв і тенденцій. Натомість на окупованій території ширився настрій, що є характерним для заручників і потерпілих із високим рівнем міфологізованої свідомості, такий собі мікс із радянського та православного фундаменталізму. Фактично утворилися два «Донбаси» з ідеологічно різними спільнотами. Водночас позірно важливий етнічний чинник хоч і зумовлює до певної міри різницю в ідентичностях та розбіжності в оцінках політичної ситуації між етнічними українцями і росіянами, але не мав критичного характеру. У цих групах із різною силою проявлялися однакові домінуючі тенденції. Більшість етнічних росіян демонструвала лояльну позицію щодо України, а це створювало передумови для дальшого формування української політичної нації на теренах Донбасу (Рущенко, 2015). З автором можна сперечатися щодо доконаності роздвоєння колись більш монолітного Донбасу, проте наявність описаних процесів не підлягає сумніву.

Розв'язанню надважливого завдання пошуку злагоди та порозуміння між громадянами підконтрольних і тимчасово окупованих територій може сприяти запропонована В. Духневичем модель, яка передбачає такі поетапні заходи: формування спільного образу ситуації, створення оптимальної моделі взаємодії, оприявнення та інвентаризація ресурсів і засобів її впровадження. Належить розробити програму психологічного супроводу процесів формування та розвитку загальнонаціональної ідентичності для мешканців окупованих територій і, зокрема, зняття наявних щодо них упереджень (Духневич, 2018). Реалізація такої програми має ґрунтуватися на

якомога глибшому розумінні уявлень громадян, зокрема мешканців Донбасу, про причини суспільних негараздів та ймовірні шляхи їхнього подолання.

Предметом нашого науково-психологічного інтересу стали стан і тенденції зміни масової свідомості мешканців Донбасу, а надто – відмінності, що постають у поглядах і настроях у двох частинах регіону – окупованій Росією і підконтрольній Україні. Недоступність окупованих територій для безпосередніх досліджень українських науковців спонукає вдаватися до більш опосередкованих прийомів пошуку осіб, які мешкають по той бік лінії розмежування. Ми опитали мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу, маючи на меті виявлення найбільш очевидних і проблемних характеристик їхніх поглядів і настроїв.

Опитування проходило влітку 2018 р. на території контрольного пункту в'їзду-виїзду «Майорське» та біля приміщення Координаційної групи ОТУ «Донецьк» (при Бахмутському відділі поліції ГУНП в Донецькій обл.). Опитувано громадян, які перетинали лінію розмежування або оформляли дозволи на її перетин та, за їхніми словами, проживали (переважно перебували) на тимчасово окупованих територіях Донецької або Луганської областей. Участь в опитуванні була добровільною.

Опитано 50 осіб (28 жінок і 22 чоловіків). Оскільки серед громадян, які перетинають лінію розмежування, істотно переважали особи літнього віку (пенсіонери), було вирішено не опитувати молоді, а зосередитися на респондентах середньої і старшої вікових груп. Віковий діапазон опитаних склав 38–84 роки, медіана – 62 роки. За місцем проживання респонденти поділилися на дві групи: 28 мешканців найбільших міст (Донецьк, Горлівка, Луганськ, Макіївка) і 22 мешканці інших міст і селищ. Сільських мешканців серед опитаних не виявилось.

Методом опитування було напівстандартизоване інтерв'ю, що містило 16 запитань. На власне бажання респонденти спілкувалися українською або російською мовою. Українською відповідали п'ять осіб (усі – жінки літнього

віку), решта – російською. При цьому більшість російськомовних респондентів заявляла, що їм усе одно, якою мовою говорити.

Для статистичної обробки отриманих відповідей застосовано тематичний аналіз. Ураховувано всі значення, які спостережено у відповідях кожного респондента. Для інтерпретації використано значення, які траплялися у відповідях не менш як п'ятох осіб (10%; в окремих випадках із метою порівняння до уваги взято меншу кількість). Виявлення відмінностей між групами респондентів здійснювано на основі критерію Фішера.

Проведений кількісний та якісний аналіз показав, що в поглядах і настроях мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу спостерігалася наявність емоційних домінант: невизначеність майбутнього (38%), туга за минулим життям (36), суперечливе ставлення до України та українських цінностей (36), суперечливо-позитивне ставлення до Росії та російських цінностей (36), переживання через війну (30), матеріальні проблеми (30), потерпання за сім'ю (18), позитивна оцінка Донбасу (18), негативна оцінка української влади (16%).

Виділено «слабке місце» поглядів і настроїв мешканців «ДНР/ЛНР» – брак бачення майбутнього загалом та привабливого майбутнього зокрема. Цим почасти можна пояснити психологічну спокусливість у 2014 р. «російського проєкту» для Донбасу та «кримського сценарію», які заповнили прогалину у свідомості мешканців регіону. Перший показав їм манливу «перспективу» дальшого розвитку, а другий – позірну «можливість» її реалізації.

Ще одна особливість поглядів і настроїв мешканців окупованої частини Донбасу (а як показали наші попередні дослідження, підконтрольної частини теж) стосується до переживання почуття провини. Для більшості респондентів важливо не мати такого почуття, бути впевненими в тому, що вони самі, «прості люди» ні в чому не винні. Звідси впливає потреба знайти винуватця, перекласти на нього вину за все, що сталося і відбувалося.

«Найпридатнішим» об'єктом такого покладання вини виявилася українська влада: для її звинувачень громадяни використовували будь-які аргументи, не зважаючи на їхню переконливість і логічність. Тут домінують імпульсивно-збуджені оцінки, і ця особливість поглядів і настроїв перегукувалася з описаним вище загальним домінуванням емоційних реакцій.

Назагал свідомість мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу не можна назвати однорідною: у її просторі функціують дуже різноманітні смисли й орієнтації. Правильніше було б сказати, що вона є однорідно мішаною. Ми не зафіксували більш-менш чіткого розподілу тих чи тих особливостей між різними демографічними групами респондентів: значущих відмінностей між особами різної статі, віку та місця проживання не було виявлено. (Вочевидь важливим недоліком опитування був брак респондентів молодого віку).

Виявлені особливості поглядів і настроїв мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу відкривають простір для ефективного переконувального психологічного впливу – як з українського, так і з антиукраїнського боку.

Інтерпретація змісту висловів та оцінок респондентів дає підстави вважати, що переконувальний вплив на мешканців «ДНР/ЛНР» належить справляти на двох рівнях: опосередкованої безособової пропаганди, розрахованої на всіх або на більшість громадян, і безпосереднього спілкування з окремими громадянами або групами їх.

За змістом такий переконувальний вплив повинен бути спрямований на два аспекти: 1) руйнування антиукраїнських мемів (комплексних ідеологічних стереотипів); 2) формування образу привабливого майбутнього Донбасу в складі України. У зв'язку із цим громадяни потребували відповідей на питання про: перспективи і шляхи закінчення війни, поліпшення матеріального становища, майбутнє Донбасу після повернення в

Україну, причини неможливості прямих переговорів України з «ДНР/ЛНР», найбільш резонансні дії української влади та Збройних сил України.

Найпридатнішою сферою для переконувального впливу на мешканців «ДНР/ЛНР» видається зображення для них цілісної картини привабливого майбутнього Донбасу в складі України. Таку картину мали б доповнювати образи теперішнього важкого становища Донбасу та його сумнівного майбутнього поза Україною.

Боротися з антиукраїнськими мемами й стереотипами потрібно не «в лоб», бо це лише зміцнює вже сформовані психологічні захисти. Більш корисними можуть бути багаторазово поширення через інформаційний простір чітких, однозначних спростувань основних мемів.

4.3. Динаміка звинувачень і вибачень за війну на Донбасі за п'ять років

Війна на Донбасі дала відчутний поштовх дослідженню тенденцій розвитку масової політичної свідомості в Україні загалом та в різних її регіонах, соціально-психологічного змісту оцінок і ставлень громадян до війни, особливостей взаємного сприймання мешканців Сходу і Заходу як носіїв відмінних політико-ідеологічних постав, підстав для пошуку загальносуспільного та міжгрупового порозуміння.

У комунікативному просторі тих, хто відчув наслідки воєнного конфлікту, В. Вінков зафіксував ефект парадоксальної толерантності: комунікативна толерантність таких респондентів не сприяє набуттю соціального капіталу. Оцінюючи поведінку і спосіб мислення партнерів зі спілкування, вони рідше використовують себе як еталон і не прагнуть переробити своїх партнерів, у них меншою мірою виражена нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, що його створюють їхні партнери, проте вони більш схильні робити безпідставні узагальнення щодо інших (Вінков, 2017). У змісті такої «несправжньої» толерантності можна вбачати

психологічні ознаки поступового байдужіння до породжених війною обставин та до проблем політичних чи психологічних опонентів.

Польський дослідник сучасних українських політичних реалій З. Буюк наполягає на значенні суспільного порозуміння як політичного акту, який робить громадян активними учасниками цього процесу. У сучасній історії багатьох країн бракувало саме такого порозуміння. Причинами були: низький рівень суб'єктності громадян, схильність до простих рішень, небажання або нездатність брати на себе відповідальність. Водночас він пише про традиції порозуміння, які закладено в процесі поставання українського народу в постійній зоні геополітичних конфліктів. Через драматичний досвід їх «старанно забуто» або заховано глибоко в пам'яті людей, більшість не сприймає їх як певну систему можливостей. Потрібно пробудити ці традиції, «прищепити» мислення про порозуміння (Буюк, 2017). Без орієнтацій на порозуміння, принаймні в майбутньому, успішний розвиток українського суспільства має сумнівний вигляд.

Отримані в наших дослідженнях дані дали змогу описати соціально-психологічний зміст змін, що протягом п'яти років відбулися в уявленнях мешканців Сходу і Заходу України про можливості ціннісного порозуміння між ними, на основі порівняння результатів двох емпіричних досліджень.

У 2016 і 2021 рр. було опитано по 50 мешканців міст Маріуполя Донецької обл. та Львова за аналогічними вибірками. За статевою структурою мав місце невеликий перекид у бік перевищення частки жінок (58.5%) порівняно із загальною структурою населення великих міст України. За віком респонденти розподілилися таким чином: від 18 до 29 років – 20.5%, від 30 до 49 – 36, 50 років і старші – 43.5%.

Як основний метод було застосовано напівстандартизоване інтерв'ю. Респондентам ставили три запитання. У першому їм пропонували в довільній формі скласти радіозвернення до мешканців окупованої частини Донбасу. Друге запитання містило пропозицію скласти радіозвернення до мешканців Західної України. Третє запитання полягало у визначенні того, хто, у кого і за

що, на думку респондентів, матиме просити вибачення після закінчення війни на Донбасі.

У дослідженні 2016 р. відповіді маріупольців виявилися в 1.4 раза більш розлогими і тривалими, ніж відповіді львів'ян. Це було пояснено двома причинами: по-перше, воєнні події безпосередніше стосувалися до маріупольців та викликали сильнішу емоційну реакцію, а відтак і бажання висловитися з їхнього приводу; по-друге, львів'яни мали більш визначену політичну позицію, а тому формулювали свої судження дещо категоричніше, а через це й лаконічніше.

Під час опитування 2021 р. різниця в тривалості відповідей між мешканцями обох міст виявилася незначущою, натомість зафіксовано загальне скорочення змістового обсягу відповідей.

Загалом у 2016 р. було отримано 529 змістових відповідей, у 2021 – 379. Зменшення кількості відповідей відбулося за всіма запитаннями: про мешканців окупованої території Донбасу – зі 183 до 128, про мешканців Західної України – зі 163 до 112, про вибачення – зі 183 до 139. Така різниця стала істотним свідченням зниження інтересу громадян до війни на Донбасі та послаблення їхнього емоційного залучення до цієї проблеми⁵.

Відповіді респондентів опрацьовано за допомогою тематичного аналізу. В опитуванні 2016 р. у зверненнях до мешканців Донбасу та Західної України було виділено по 20 змістових одиниць, у питанні про вибачення – 16. Таку саму модель покладено в основу оцінювання даних 2021 р., де не було зафіксовано принципово відмінної семантичної структури.

Насамперед звернімо увагу на найбільш частотні значення, за якими не було статистично значущих відмінностей ні між мешканцями обох міст, ні між різними роками (табл. 12).

Таблиця 12

⁵ Зрозуміло, що нове вторгнення російських військ у 2022 р. відновило й посилює емоційний характер сприймання воєнних подій

Найчастіші відповіді, за якими не було значущих відмінностей між респондентами з Маріуполя і Львова

NN	Зміст відповідей	Кількість відповідей (n=50)			
		2016		2021	
		Маріуполь	Львів	Маріуполь	Львів
1.	Відмова від звернення до мешканців окупованої частини Донбасу	5	6	7	10
2.	Заклик триматися до мешканців окупованої частини Донбасу	10	7	7	11
3.	Очікування на вибачення мешканців Донбасу перед Україною	8	9	7	13

Отже, найбільш вираженими та, водночас, спільними в ставленні респондентів з обох міст до мешканців окупованої території Донбасу виявилися: небажання спілкуватися з ними, заклик до них триматися, очікування на їхні вибачення перед рештою українців за війну. Такі настрої мало змінилися за п'ять років.

Більш виразну динаміку змісту відповідей мешканців Маріуполя і Львова у 2016 і 2021 рр. відображено в табл. 13. (Наведено показники за 14 семантичними одиницями з 56. за якими зафіксовано значущі відмінності; тут і далі – за критерієм Манна – Вітні).

Таблиця 13

Значущі зміни у відповідях респондентів із Маріуполя і Львова за п'ять років

NN	Зміст відповідей	Кількість відповідей (n=50)				Показники відмінностей		
		Маріуполь		Львів		2016 – 2021		
		2016	2021	2016	2021	Маріуполь	Львів	
1.	Звернення до мешканців Донбасу	Маєте право жити так, як хочете	4	0	4	0	.042	.042
2.		Співчуття	11	1			.002	
3.		Ви такі самі, як і ми	4	0			.042	
4.		Шукайте вихід	0	6			.012	
5.		Немає сенсу з ними говорити			4	0		.042
6.	Звернення до мешканців Західної України	Вдячність	4	0			.042	
7.		Співчуття за загиблих	5	0			.022	
8.		Ви такі самі, як і ми	5	0			.022	
9.		У вас усе гаразд	4	0			.042	
10.		Тримайтеся	5	0			.022	

11.		Будьте толерантні			8	2		.047
12.	Пробачення	Українська влада в народі за війну	14	3	13	1	.004	.001
13.		Ніхто не мусить, не треба			8	19		.014
14.		Українська влада в народі за злиденне життя			0	4		.042

Примітка: напівжирним шрифтом виділено більше число

Як бачимо, у відповідях маріупольців збільшилася частка лише одного варіанта – заклики до мешканців Донбасу шукати вихід зі становища, що склалося. Натомість зменшилася кількість висловів співчуття, тверджень на зразок «ви такі самі, як і ми» та «маєте право жити так, як хочете». У зверненнях до західняків менше стало вдячності, співчуття, закликів триматися, висловів «ви такі самі, як і ми» та «у вас там усе гаразд». Істотно порідшала вимога до української влади просити пробачення в народі за війну.

У львів'ян стали сильніше проявлятися настрої в просторі пробачень: ніхто не мусить просити вибачень і цього взагалі не потрібно робити, українська влада має просити вибачення в народі за злиденне життя. Водночас менше стало тих, хто очікував на вибачення української влади перед народом за війну, не бачив сенсу говорити з мешканцями окупованої частини Донбасу, відзначав їхнє право жити так, як вони хочуть, закликає своїх західноукраїнських земляків бути толерантними.

Наступний аспект аналізу полягав у порівнянні позицій маріупольців і львів'ян (табл. 14).

Таблиця 14

Значущі відмінності між відповідями респондентів із Маріуполя і Львова

NN	Зміст відповідей		Кількість відповідей (n=50)				Показники відмінностей між містами	
			Маріуполь		Львів		2016	2021
			2016	2021	2016	2021		
1.	Звернення до мешканців Донбасу	Схаменіться	14	10	6	3	.047	.038
2.		Шукайте вихід	0		7		.006	
3.		Будьте українцями	3		10		.038	

4.	Звернення до мешканців Західної України	Ми один народ	8	9	2	1	.047	.008	
5.		Не думайте, що на Сході всі сепаратисти	7	7	1	0	.028	.006	
6.		Дбайте про Україну	5		13		.038		
7.		Ви такі самі, як і ми	5		0		.022		
8.		Ми різні	6		0		.012		
9.		Допомагайте Донбасу			1		8	.015	
10.		Тримайтеся			0		6	.012	
11.		Шукайте порозуміння			9		1	.008	
12.		Пробачення	Українська влада в народу за злиденне життя	6		0		.012	
13.			Усі ми в Бога	0		5		.022	
14.			Росія в Україні			9		18	.044

Примітка: напівжирним шрифтом виділено більше число

За п'ять років не змінилися три відмінності між респондентами з двох міст. І в 2016, і в 2021 рр. маріупольці частіше, ніж львів'яни закликали мешканців окупованої території Донбасу схаменутися, стверджували, що ми, східняки і західняки, один народ, просили не думати, що на Сході всі сепаратисти.

У 2016 р. серед маріупольців порівняно з львів'янами більш поширеними були наполягання на тому, що ми один народ, що ми, східняки і західники, такі самі, а водночас, що ми різні, що не треба думати, ніби на Сході всі сепаратисти, що українська влада має просити вибачення в народу за злиденне життя. Львів'яни ж частіше закликали мешканців Донбасу бути українцями та шукати вихід, мешканців Західної України – дбати про Україну, нас усіх – просити вибачення в Бога.

У 2021 р. маріупольці частіше пропонували мешканцям Західної України шукати порозуміння, натомість львів'яни закликали своїх земляків триматися, допомагати Донбасу та наполягали на вибаченнях Росії перед Україною.

Ще один параметр, за яким було виконано порівняння відповідей, – мова, якою маріупольські респонденти спілкувалися з інтерв'юером. На звертання інтерв'юера, сформульовані українською мовою, у 2016 р. по-

українському відповідали повністю або частково 10 маріупольців та 48 львів'ян, а в 2021 р. – 11 і 49, відповідно.

Майже всі львів'яни висловлювалися по-українському, тому не було підстав для поділу їх на мовні групи. Відмінності між мовними групами маріупольців показано в табл. 15. (Оскільки частка україномовних респондентів була невеликою, то ми об'єднали відповіді за два різні роки; позаяк кількість респондентів у цих групах була неоднаковою, то дані наведено у відсотках).

Таблиця 15

Значущі відмінності між відповідями україно- і російськомовних респондентів із Маріуполя

NN	Зміст відповідей	Сума відповідей за два роки за ознакою мови (%)		Показники відмінностей
		українська (n=21)	російська (n=79)	
1.	Заклик до мешканців окупованої частини Донбасу бути українцями	28.6	6.3	.004
2.	Твердження, що мешканці Донбасу вже передумали	9.5	1.3	.05
3.	Звернення до мешканців Західної України, що ми один народ	38.1	11.4	.004
4.	Заклик до мешканців Західної України дбати про Україну	23.8	3.8	.003
5.	Очікування на вибачення мешканців Донбасу перед Україною	38.1	8.9	.001
6.	Очікування на вибачення української влади перед народом за війну	0	21.5	.02

Примітка: напівжирним шрифтом виділено більше число

Розподіл відповідей є тут доволі очевидним і прозорим: «україномовні» респонденти проявляють більшу схильність до проукраїнських постав. Проте слід звернути увагу на важливу обставину. Загалом соціологічні опитування фіксують високу (але не максимальну) кореляцію україномовності з українським патріотизмом та складніший і менш однозначний зв'язок із ним російськомовності.

Як показували наші попередні дослідження, на Донбасі така залежність мови і політико-ідеологічних постав є слабшою, ніж загалом по Україні. Очевидно, у розподілі оцінок визначальним став не чинник мови як такий (майже всі ті маріупольці, які намагалися спілкуватися по-українському, у побуті вочевидь були російськомовними), а ставлення до української мови, що самé є диференціувальною ознакою політико-ідеологічного самовизначення громадян.

Статевих відмінностей виявилось небагато, а їхній зміст був радше традиційним: жінки частіше висловлювали співчуття до мешканців окупованої частини Донбасу та закликали західних українців «не лізти на Донбас». Чоловіки, натомість, охочіше пропонували діяти.

Зафіксовано також нечисленні вікові відмінності. Молодь частіше за старше покоління закликала мешканців Донбасу вірити в краще і не вірила в доцільність майбутніх вибачень. Особи середнього віку активніше порівняно з іншими двома групами висловлювали добрі побажання мешканцям Західної України та активніше, ніж молодь, висловлювали їх мешканцям Донбасу і закликали західних українців жити чесно, не грішити. Представники старшого покоління більш охоче, ніж респонденти середнього віку пропонували мешканцям Західної України не нав'язувати своїх переконань.

За результатами кластерного аналізу (за методом найближчого сусіда) звернень респондентів до мешканців окупованих територій за даними 2016 р. виділилися п'ять кластерів, 2021 р. – сім, що може бути свідченням певного ускладнення структури. Незмінним залишився кластер із закликом бути українськими патріотами. Знизилася вагомість кластерів із висловами співчуття, з одного боку, та осуду («самі винні») – із другого. Натомість увиразнилися кластери з відмовою від звернення до мешканців ОРДЛО, із доволі формальним побажанням триматися або порадою діяти, шукати вихід. Можна відтак говорити про послаблення емоційного змісту оцінок,

збайдужіння ставлень та посилення раціонального (почасти захисного) тлумачення складних подій.

Зміст відповідей щодо вибачень у 2016 р. об'єднався в шести кластерах, у 2021 р. – у чотирьох. Отже, спостерігаємо певне спрощення структури. На провідних позиціях збереглися такі кластери, як вимога до російської влади, Путіна та росіян просити вибачення в українців, заклик до мешканців Донбасу вибачитися перед Україною й українцями, очікування на взаємні вибачення. Відійшов на другий план кластер вибачень української влади за війну перед народом. Натомість істотно подужчав кластер, у якому йдеться про марність і непотрібність вибачень.

Загалом можна сказати, що заклики та очікування маріупольців і львів'ян у зв'язку з війною на Донбасі є вельми різноманітними. Найбільш подібними і стійкими в ставленні до мешканців окупованої території Донбасу виявилися небажання спілкуватися з ними, заклики до них триматися, очікування на їхні вибачення перед рештою українців за війну. За п'ять років не змінилися три відмінності між містами: маріупольці частіше закликали мешканців Донбасу схаменутися, стверджували, що східняки і західняки – один народ, просили не думати, що на Сході всі сепаратисти.

Водночас у відповідях маріупольців посилювалися заклики до мешканців Донбасу шукати вихід, але поменшало співчуття й підтримки. Менше стало вдячності й співчуття до західняків, але більше – закликів до єднання та порозуміння. Порідшала вимога до української влади просити пробачення в народу за війну. В оцінці маріупольцями подій на Донбасі важливою диференціувальною ознакою було ставлення до української мови.

Львів'яни стали скептичнішими щодо доконечности вибачень за війну, зокрема й від української влади, проте частіше наполягали на вибаченнях Росії перед Україною. Більше стало байдужості до мешканців Донбасу, а водночас закликів до толерантності і підтримки їх.

Нечисленні статево-вікові відмінності проявилися в тому, що жінки більше схильні були співчувати, а чоловіки пропонували діяти. Молодь

закликала вірити в краще і не визнавала доцільності вибачень. Особи середнього віку активніше висловлювали добрі побажання. Представники старшого покоління в Маріуполі вимагали від західняків не нав'язувати своїх переконань.

4.4. Ціннісний зміст пошуку українцями винуватців тривання війни на Донбасі

Напружені очікування більшістю громадян на закінчення війни на Донбасі становили важливу психоемоційну характеристику загального стану масової свідомості в Україні протягом останніх років. Умови, способи й терміни досягнення миру були предметом публічних дискусій, програмних засад і передвиборних гасел, політичних спекуляцій і маніпуляцій. Очевидно, що війна на Донбасі – наше ще не минуле, а теперішнє – має підлягати максимально об'єктивній, а водночас емоційно виваженій оцінці.

На жаль, на масовому рівні (не лише на ньому, але тут ідеться саме про масовий) ми були і є далекими від порозуміння. З одного боку, в українських медіа та соціальних мережах мали поширення донбасофобські тексти, що стигматизували регіон і всіх його мешканців, перекладали на них однозначну відповідальність за те, що відбувалося. Для масової свідомості стала прийнятною ідея колективної відповідальності населення Донбасу (Масова свідомість..., 2018, с. 22). Із другого боку, чимала частина мешканців регіону, особливо на його окупованій території, безапеляційно поклала вину за людські та матеріальні втрати на українську армію та добровольчі батальйони. У деякого з них це навіть призвело до кардинальної зміни політичних поглядів та відмови від української ідентичності (Чи потрібні..., 2020).

Ця війна спричинила істотні зміни в оцінках, ставленнях, переживаннях, ціннісних орієнтаціях та ідентичності не лише мешканців Донбасу, а й решти громадян України. Так, за даними В. Вінкова, респонденти, які відчували на собі наслідки воєнного конфлікту, вважають, що їхнє життя насамперед

погіршилося у сферах матеріального становища і здоров'я, а негативні зміни в житті найближчого оточення зачепили матеріальний добробут, професійну самореалізацію, душевну гармонію й рівновагу, здоров'я (Вінков, 2017).

У ставленні до воєнного досвіду з боку суспільства О. Кухарук зауважила стигматизацію, героїзацію і бажання відокремити події і досвід війни від мирного світу (Кухарук, 2018). О. Дроздов виявив притаманні студентській молоді критичні атитюди до війни як засобу розв'язання соціальних конфліктів. При цьому не було значущих відмінностей у молоді, що проживає на територіях із різним ступенем близькості до зони воєнно-політичного конфлікту (Дроздов, 2019).

За результатами дослідження В. Мяленко виокремлено п'ять типів ставлення українців до внутрішньо переміщених осіб та психологічні характеристики цих ставлень: як до біженців (толерантність, доброзичливість, адаптивність, стресостійкість), як до переселенців (тривожність, тяжіння до надмірного контролю, заперечення серйозності загроз), як до «ідейних» (недовіра, агресія, фрустрація, дезадаптація, недоброзичливість), як до авантюристів (агресія, ворожість, екстернальність, неприйняття інших), як до «халявників» (тривожність, ригідність, ворожість, егоїзм). Авторка робить висновок, що такі деструктивні психологічні особливості пов'язані зі складними емоційними станами, невідреагованими переживаннями та невідрефлексованим досвідом (Мяленко, 2016), тобто саме ставлення до внутрішньо переміщених осіб править для багатьох осіб за суб'єктивно важливу сферу самовтілення та самооцінки.

Ми здійснили спробу виявити ціннісні параметри пошуку українцями винуватців тривання війни на Донбасі на основі аналізу результатів описаного в розділі 3.2 психосемантичного опитування 1199 громадян України в межах моніторингу масової політичної свідомості.

У питальнику, який містив 52 вислови з приводу різних аспектів громадсько-політичного та особистого життя респондентів, було також запитання про ймовірних винуватців того, що не вдається припинити війну

на Донбасі. Перелік винуватців було складено за результатами попередніх досліджень. Респондентам пропонувано вибрати від одного до трьох пунктів із дев'яти, за потреби дописати свій власний варіант або вибрати опцію «важко відповісти».

Розподіл отриманих оцінок набув такого вигляду (наведено в порядку спадання): російська влада на чолі з Путіним (цей варіант позначили 67.3% опитаних), українські олігархи (33.6), попередня українська влада на чолі з Порошенком (32.7), мешканці Донбасу (23.8), теперішня Росія та її громадяни (21.4), США, Європа, НАТО (19), українська влада на чолі із Зеленським (17.8), «важко відповісти» (8.6), усі громадяни України (5.1), мешканці Західної України (2.1%).

У просторі перелічених ознак було проведено факторний аналіз, за результатами якого виділилися п'ять факторів із загальною дисперсією 65.5%.

У першому факторі (вклад у дисперсію 17.8%) поєдналися «звинувачення на адресу влади» – української на чолі із Зеленським (.805) і Порошенком (.749) та російської – на чолі з Путіним (-.327).

Щоб визначити психоідеологічні особливості представників різних груп респондентів – тих, які активніше звинувачували владу Зеленського, Порошенка або Путіна, ми здійснили попарне порівняння оцінок 52 висловів, що їх дали респонденти із цих трьох груп.

Першу порівнювану пару склали респонденти, які приписували провину за тривання війни Зеленському або Порошенку. Для цього вибірку було поділено на чотири частини: тих, хто звинувачував Порошенка, але не звинувачував Зеленського (таких виявилось 247); тих, хто звинувачував Зеленського, але не звинувачував Порошенка (69); тих, хто звинувачував їх обох (145); тих, хто їх обох не звинувачував (738).

За критерієм Манна – Вітні порівняно оцінки висловів, що їх дали представники перших двох груп – звинувачів Зеленського і Порошенка. Значущі відмінності зафіксовано в 15 випадках із 52. (Для виразнішого

унаочнення відмінностей далі їх наведено у вигляді середніх оцінок по кожній групі). Найбільшу різницю зафіксовано за такими висловами (табл. 16).

Таблиця 16

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачували владу на чолі із Зеленським або Порошенком

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		Зеленського	Порошенка	
9.	Мирні ініціативи президента Зеленського – надійна основа для припинення війни на Донбасі, збереження територіальної цілісності держави	1.62	2.18	0.000
10.	Відтоді, як президентом став Володимир Зеленський, почала відновлюватися довіра народу до влади	1.46	1.91	0.000
11.	Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому що скоріше він пішов би у відставку, то було б краще	2.39	1.89	0.000
12.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.67	2.11	0.000
13.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	2.48	2.08	0.000

Примітка: * – напівжирним шрифтом виділено більше число

За змістовими характеристиками отримані оцінки виразно ділилися на дві групи. Перші стосувалися до діяльності обох президентів і показували очікувану прихильність звинувачів Порошенка до Зеленського, як і навпаки. Другі розкривали ставлення респондентів до українсько-російсько-радянської проблематики: ті, хто звинувачував владу Зеленського, мали більш проукраїнські погляди порівняно з противниками Порошенка.

Другий аспект аналізу становило порівняння даних звинувачів влади Зеленського і Путіна. Тут теж виділено чотири групи: тих, хто звинувачував Зеленського, але не звинувачував Путіна (120 респондентів); тих, хто звинувачував Путіна, але не звинувачував Зеленського (713); тих, хто звинувачував їх обох (94); тих, хто їх обох не звинувачував (272). Значущі

відмінності між двома першими групами проявилися в 39 випадках. Найбільше відрізнялися оцінки за такими показниками (табл. 17).

Таблиця 17

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачували владу на чолі із Зеленським або Путіним

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		Зеленського	Путіна	
1.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	1.96	2.5	0.000
2.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2.28	1.65	0.000
3.	Україна – європейська держава і має прямувати в Європу	2.02	2.65	0.000
4.	Європейський Союз – красивий міраж, до якого нам не дійти ніколи	2.36	1.84	0.000
5.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	1.87	2.42	0.000
6.	Надходження західноєвропейських та американських інвестицій є неодмінною умовою успішного виходу України з кризи	1.72	2.29	0.000
7.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	2.07	1.4	0.000
8.	На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів	1.82	2.42	0.000
9.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі	1.45	2.17	0.000
10.	Рівень мого власного добробуту залежить насамперед від мене, а не від соціально-економічної та політичної ситуації в державі*	3.28	2.72	0.000

Примітки: напівжирним шрифтом виділено більше число

* – вислів оцінювано за 5-бальною шкалою

Більшість показаних тут відмінностей була очевидною і стосувалася до конкуренції українських і російсько-радянських цінностей, політичних орієнтацій України на Росію або на західний світ, перспектив розвитку нашої країни: противники Зеленського були більш проросійськими (на відміну від вищеописаного порівняння їх із противниками Порошенка), противники Путіна – більш проукраїнськими.

Водночас противники Зеленського виявляли більш самостійну економічну позицію, ніж ті, хто волів звинувачувати владу Путіна. Можна гадати, що така різниця радше характеризували особливості економічно пасивного електорату Зеленського.

Розподіл звинувачів влади Порошенка і Путіна серед опитаних виявився таким: 177 осіб звинувачували Порошенка, але не Путіна; 592 – звинувачували Путіна, але не Порошенка; 215 – звинувачували їх обох; 215 – їх обох не звинувачували. Значущі відмінності в оцінках противників Порошенка і Путіна спостережено в 45 випадках. Вислови, оцінки яких мають найбільшу різницю, наведено в табл. 18.

Таблиця 18

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачували владу на чолі з Порошенком або Путіним

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значу- щість відмін- ностей ($p \leq$)
		Поро- шенка	Путіна	
7.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	1.87	2.59	0.000
8.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2.37	1.55	0.000
9.	Україна – європейська держава і має прямувати в Європу	1.9	2.69	0.000
10.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	1.81	2.5	0.000
11.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.85	1.29	0.000
12.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державности та демократії є націоналізм	2.4	1.69	0.000
13.	Європейський Союз – красивий міраж, до якого нам не дійти ніколи	2.36	1.79	0.000
14.	Надходження західноєвропейських та американських інвестицій є неодмінною умовою успішного виходу України з кризи	1.75	2.31	0.000
15.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	2.06	1.37	0.000
16.	На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів	1.71	2.45	0.000
17.	Нікому не потрібну війну на Донбасі розв'язала	2.4	1.79	0.000

	порошенківська влада			
18.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі	1.5	2.16	0.000
19.	Цивілізоване запровадження ринку землі створить передумови для процвітання українського села	1.72	2.3	0.000

Примітка: напівжирним шрифтом виділено більше число

На підставі цих даних можна було зробити висновок, що в ставленні респондентів до Путіна тут в основному відтворено такі самі постави, що й у попередньому зіставленні оцінок провини Путіна і Зеленського. Звинувачі Путіна, які водночас не наділяли провиною Порошенка, виразно орієнтувалися на українські цінності – дещо більшою мірою, ніж респонденти, які звинувачували Путіна порівняно з оцінками Зеленського.

Можна, отже, стверджувати, що звинувачення двох головних на час дослідження українських політичних опонентів виявилися полярними щодо звинувачень російської влади, тобто на оцінки політичного змісту істотно впливала не лише наявність суперечностей між обома «внутрішньоукраїнськими» лідерами (а відтак і полярне сприймання їхніх провин), а й подібне ставлення до них як до «своїх» на відміну від «чужих» (що пом'якшувало звинувачувальний характер відповідних оцінок).

У другому факторі (14.5%) також мали місце звинувачення на адресу російської влади на чолі з Путіним (.69) на одному полюсі, але на другому їхньою альтернативою стала відмова від відповіді («важко сказати»; -,89). Можна гадати, що зміст фактору відображав «готовність звинувачувати Путіна та інших російських можновладців або приховуване небажання їх звинувачувати».

Відповідно до цих оцінок утворилися такі групи: владу Путіна звинувачували 797 осіб; відмовилися від відповіді 93 респонденти; 10 осіб одночасно звинувачували Путіна і відмовилися від відповіді; 299 опитаних дали інші варіанти відповіді. Значущі відмінності між противниками Путіна і тими, хто не відповів, мали місце в 21 випадку. Найбільш по-різному оцінені вислови містить табл. 19.

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які не дали відповіді про звинувачення або звинувачували владу на чолі з Путіним

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто		Значу- щість відмін- ностей ($p \leq$)
		не дав відповіді	звинувачує Путіна	
6.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.12	2.48	0.000
7.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2	1.66	0.000
8.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.72	1.37	0.000
9.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державности та демократії є націоналізм	2.17	1.78	0.000
10.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.86	1.41	0.000
11.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі	1.86	2.15	0.000

Примітка: напівжирним шрифтом виділено більше число

Отже, найхарактернішою рисою респондентів, які уникли відвертої відповіді на поставлене запитання щодо провини тих чи тих суб'єктів, виявилася їхня прихильність до проросійських висловів. Можна гадати, що в громадсько-політичному контексті за униканням конкретних звинувачень із приводу війни на Донбасі здебільшого криється проросійська позиція «відмовників». Перелік причин такої поведінки може містити острах перед можливими комунікативними, правовими, моральними наслідками розкриття своїх поглядів, нездатність або небажання протистояти панівному в суспільстві дискурсу звинувачення Росії, брак аргументів на обстоювання такої позиції.

Третій фактор (11.7%) виявився пов'язаним із ціннісно-ідеологічним змістом: на його протилежних полюсах опинилися звинувачення в бік США, Європи, НАТО (-,88) і мешканців Донбасу (.52). Очевидно, Захід і Донбас

набули тут статусу політико-ідеологічних опонентів та носіїв принципово відмінних – «західно-демократичних і російсько-радянських цінностей».

Звинувачення в бік мешканців Донбасу висловили 268 респондентів; на адресу США, Європи та НАТО – 211; звинуватили тих і тих – 17 осіб; не звинувачували ні тих, ні тих – 703 особи. Значущі відмінності в оцінках перших двох груп проявилися в 40 випадках. Найбільш відповідні вислови та їхні оцінки відображено в табл. 20.

Таблиця 20

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачували мешканців Донбасу або США, Європу, НАТО

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значу- щість відмін- ностей (p ≤)
		меш- канців Донбасу	США, Європу, НАТО	
6.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.61	1.92	0.000
7.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.52	2.21	0.000
8.	Україна – європейська держава і має прямувати в Європу	2.69	1.99	0.000
9.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.33	1.94	0.000
10.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства, слід продовжувати декомунізацію України	2.47	1.97	0.000
11.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державности та демократії є націоналізм	1.75	2.24	0.000
12.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі	2.26	1.78	0.000
13.	На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів	2.42	1.93	0.000
14.	Одне з найголовніших завдань влади – стимулювати людей до володіння приватною власністю, ефективно її захищати	2.42	1.93	0.000
15.	Глибокі реформи в економіці, державному управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ	2.74	2.22	0.000

Примітка: напівжирним шрифтом виділено більше число

Отримані оцінки показали домінування проукраїнського змісту у звинуваченнях мешканців Донбасу та проросійського – у звинуваченнях політичного Заходу. Аналогічна різниця проявилася в економічних поставах респондентів: звинувачі Донбасу проявили сильнішу прихильність до економічних реформ, ніж їхні опоненти.

Четвертий фактор (10.9%) відображав суперечність між «звинуваченнями громадянами самих себе і звинуваченнями олігархів» – у вигляді альтернатив «усі громадяни України» (.6) і «Росія та її громадяни» (.55) на одному полюсі та «українські олігархи» (-.65) – на другому. Тут вочевидь спрацював «класовий» поділ на безневинних простих людей і винуватців-олігархів. При цьому ставлення до пересічних росіян почасти корелювало зі звинуваченнями російської влади, а почасти – зі сприйманням їх як подібних до себе, «своїх»⁶.

У просторі відповідних ознак ми розглянули два відношення – між звинуваченнями громадян України та українських олігархів і між звинуваченнями на адресу українських і російських громадян.

Вибираючи між громадянами України та олігархами, 50 опитаних звинуватили самих громадян; 392 визнали за винних олігархів; 11 осіб вибрали обидва варіанти оцінки; 746 – не звинуватили ні громадян, ні олігархів. Значущими виявилися відмінності в оцінках 16 висловів. Найбільш характерними стали такі оцінки (табл. 21).

Таблиця 21

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачували громадян України або українських олігархів

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		громадян України	українських олігархів	
1.	Глибокі реформи в економіці, державному	2.04	2.59	0.000

⁶ Масова підтримка росіянами широкомасштабного вторгнення в Україну у 2022 р. істотно знизила прихильність українців до «простих» росіян

	управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ			
2.	Якщо в нашій країні утвердиться сильна й рішуча влада, яка наведе порядок нехай і ціною обмеження демократії, я її цілком підтримаю	1.92	2.33	0.000

Примітка: напівжирним шрифтом виділено більше число

Отже, ті, хто звинувачує олігархів, хотіли економічних реформ і наведення порядку. У їхній свідомості доволі несуперечливо поєднувалися два насправді розбіжні шляхи подолання влади олігархату: більш принциповий та ефективний шлях реформування і більш очевидний та позірно слухний шлях приборкування багатіїв-визискувачів.

Інакшими виявилися співвідношення між звинуваченнями на адресу українських і російських громадян. Самих себе як громадян України звинуватили 50 респондентів; Росію та її громадян – 246; одних і других – 11; нікого з них – 892 особи. У 20 випадках відмінності в оцінках висловів респондентами з перших двох груп виявилися значущими. Найвиразнішими ці відмінності були щодо таких висловів (табл. 22).

Таблиця 22

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачували громадян України або Росію та її громадян

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		громадян України	Росію та її громадян	
1.	Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2.1	1.49	0.000
2.	Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою	2.18	2.57	0.001
3.	Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.94	1.41	0.000
4.	На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів	2.08	2.51	0.000
5.	Краще маленька ганьба, ніж велика війна	2.36	1.94	
6.	Глибокі реформи в економіці, державному	2.08	2.62	0.000

	управлінні та інших сферах суспільного життя – це те, чого найбільше чекає і на що сподівається народ			
--	---	--	--	--

Примітка: напівжирним шрифтом виділено більше число

За цими показниками можна було спостерігати відношення, подібні до тих, що їх описано в більшості попередніх порівнянь: тим, хто звинувачував російських громадян, притаманні виразніші проукраїнські та, почасти, реформаторські погляди; а тим, хто звинувачував громадян України, – проросійські. До останніх додалася ще одна характеристика – капітулянтські настрої.

У п'ятому факторі (10.6%) увиразнилися внутрішньоукраїнські основи звинувачень: оцінки мешканців Західної України (.851) і всіх громадян України (-.363) відображають суперечність «загальноукраїнських і західноукраїнських постав».

Вину за тривання війни поклали на всіх громадян України 59 респондентів; на мешканців Західної України – 23; на одних і других – дві особи; нікого з них не звинуватили 1115 респондентів. Оцінки висловів респондентами двох перших груп виявилися значущі відмінними в 25 випадках. Найбільш показові наведено в табл 23.

Таблиця 23

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачували громадян України або мешканців Західної України

№№ пор.	Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей (p ≤)
		громадян України	мешканців Західної України	
1.	У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.42	1.65	0.000
2.	Україна – європейська держава і має прямувати в Європу	2.47	1.74	0.000
3.	Європейський Союз – красивий міраж, до якого нам не дійти ніколи	1.85	2.48	0.002
4.	Позбутися комуністичного минулого – неодмінна умова прогресу нашого суспільства,	2.36	1.57	0.000

	слід продовжувати декомунізацію України			
5.	Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою	2.24	1.48	0.000
6.	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державности та демократії є націоналізм	1.78	2.65	0.000
7.	Нікому не потрібну війну на Донбасі розв'язала порошенківська влада	2.03	2.65	0.001
8.	Якщо в нашій країні утвердиться сильна й рішуча влада, яка наведе порядок нехай і ціною обмеження демократії, я її цілком підтримаю	1.88	2.57	0.000

Примітка: напівжирним шрифтом виділено більше число

І знову бачимо домінування українсько-російсько-радянського дискурсу: звинувачі мешканців Західної України очікувано тяжіли до проросійського та пов'язаного з ним антидемократичного світогляду.

Зіставлення цих даних із показниками третього фактору привертає увагу різним змістом протиставлення «своїх» і «чужих». З одного боку, провини мешканців Донбасу з приводу війни зазначило набагато більше респондентів, ніж провини мешканців Західної України. А з другого боку, провини мешканців Донбасу протиставлено провинам «не своїх» західних країн, натомість провинам західняків опонують провини більшості українських громадян.

Описані дані показують, що визначення винуватців тривання війни на Донбасі істотно ґрунтується на ціннісних уподобаннях респондентів у громадсько-політичній сфері.

За безумовно головного винуватця українські громадяни визнавали російську владу на чолі з Путіним. Цим звинуваченням психологічно протистояли звинувачення на адресу української влади – як попередньої на чолі з Порошенком, так і теперішньої на чолі із Зеленським.

Більш проукраїнські респонденти (порівняно з менш проукраїнськими) активніше звинувачували Путіна, ніж Порошенка або Зеленського, звинувачували Зеленського сильніше за Порошенка, звинувачували Росію та

її громадян, мешканців Донбасу, загалом громадян України порівняно з мешканцями Західної України.

Менш принциповим, але теж значущим виявилось ставлення до ринкових економічних реформ. Їхні прихильники дужче звинувачували Путіна, ніж Порошенка, Зеленського – ніж Путіна, олігархів, Росію та її громадян, мешканців Донбасу.

В оцінці російських громадян проявилися два аспекти. З одного боку, їх звинувачували, ототожнюючи з російською владою та Росією як державою, а з другого – із ними єдналися в спільному протиставленні олігархам.

За уникливими відповідями з приводу винуватців імовірніше крилися проросійські погляди.

Проявилася невисока схильність громадян до політичних самозвинувачень.

Спостережено тенденцію об'єднувати невинних або менш винних «своїх», протиставляючи їх більш винним «чужим»: Зеленського і Порошенка – Путіну, мешканців Донбасу – США, Європі та НАТО, громадян усієї України – мешканцям Західної України.

Виразна наявність у просторі звинувачень не лише ціннісного, а й суто емоційного контексту закладала потенційні можливості для політико-ідеологічних та ситуативних маніпуляцій відповідними настроями.

РОЗДІЛ 5. УКРАЇНСЬКІ ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОВИНИ І ЗВИНУВАЧЕННЯ

5.1. Психологічний зміст спрямування міжетнічних провин і вибачень

Характер міжетнічних відносин може коливатися між полюсами крайньої ворожості і вираженої доброзичливості. В. Євтух описує структуру міжетнічного конфлікту в діапазоні від етнічного дистанціювання через неприязнь, ворожість, напруження і конфронтацію аж до етнічного антагонізму (Євтух, 2006). Можливе напруження має на увазі Н. Підбережник, говорячи про відносини між етнічною більшістю і меншинами. Проте, зазначає вона, науковці виділяють також посередні стани відносин, коли вони не є ворожими, а можуть бути індиферентними і забезпечують міжетнічну співпрацю з огляду на потреби (Підбережник, 2017).

Характеризуючи формування міжетнічної толерантності студентів у навчальній діяльності, Н. Сергієнко і А. Дудолад підкреслюють значення рефлексії та здатності заходити в діалог із представниками інших етнічних груп як складових ефективною міжетнічної комунікації (Сергієнко, Дудолад, 2014). І толерантність, і рефлексування, і діалогівання неможливі без достатнього рівня індивідуального і колективного самоаналізу, у межах якого повинні мати місце визнання власних провин та в міру відсторонена від емоційних крайнощів оцінка «своїх» і «чужих».

Розкриваючи зміст негативних етнічних стереотипів, М. Ларченко пише про значення звинувачень. Зокрема йдеться про формування стійкого уявлення, що одні етноси є потенційно «більш злочинними», ніж інші. За активного сприяння ЗМІ фактично відбувається своєрідне «навішування ярликів». Згодом у постійно звинувачуваної етнічної групи може виникнути бажання підтверджувати негативні стереотипи, коли вона сприймає навколишній соціум як агресивне, вороже середовище, у якому потрібно виживати (Ларченко, 2011).

Н. Семенів наголошує на значенні ідентичности, визнання якої є доконечною умовою успішного розв'язання етнічних конфліктів. Застосування такого принципу вимагає, зокрема, розуміння природи етнічності та культури як соціальних і соціально-психологічних феноменів (Семенів, 2018).

Аналіз етнонаціональної ідентичности є однією з найпопулярніших соціально-психологічних тем у просторі вивчення ціннісних ідентифікацій і колективних провин. Наприклад, V. Bonnot et al. показали, що у Франції студенти французького походження (на відміну від алжирського) підтримують норму заборони на каяття за війну та колишню колонізацію Алжиру і виявляють дуже низький рівень колективної провини та емоцій морального обурення. Особливо це характерно для студентів із правою політичною орієнтацією та національною ідентифікацією у формі прославляння своєї країни (Bonnot et al., 2016).

Польські психологи проаналізували вплив національної та загальнолюдської ідентифікації поляків на міжгрупове прощення щодо німців та росіян. З'ясовано, що національна ідентифікація негативно корелює з готовністю прощати, тоді як загальнолюдська – навпаки. Водночас результати дослідження показали двоїстий характер національної ідентифікації: по-перше, вона містить, загальне почуття належності та відкритості до інших, що зближує її із загальнолюдською ідентифікацією і спонукає до прощення; по-друге, їй властиве більш конкретне почуття внутрішньогрупової самотності та вищості, споріднене з колективним нарцисизмом і негативно пов'язане з готовністю до примирення (Hamer et al., 2017, 2018).

Досліджуючи місце колективного сорому в структурі німецької національної ідентичности, E. Dresler-Hawke & J. Liu виявили, що високий рівень ідентифікації з німецькою національною спільнотою відповідає відносно низькому рівню готовності сприймати і брати відповідальність за нацистське минуле. Велике значення має контекстуальність. Коли німці

мають справу з іншими німцями, нацистське минуле менш помітне, а сором за нього не є проблемою. Проте в більш загальному соціальному середовищі, де домінує ідеологія західного лібералізму та присутні інші народи, Голокост і нацистське минуле стають колективною проблемою німецької ідентичності (Dresler-Hawke & Liu, 2006).

Предметом дослідження I. Solomatina & I. Austers був вплив колективної провини на надання переваги різним розв'язанням ізраїльсько-палестинського конфлікту. Що більше респонденти відчували колективну провину, то більшою була їхня готовність співпрацювати. Що сильнішою була ідентифікація з єврейським народом, то меншою ставала готовність співпрацювати з автгрупою (Solomatina & Austers, 2014).

Негативну роль виховних впливів, що домінують у суспільстві, відзначають ізраїльські психологи, які вивчають соціально-психологічні бар'єри досягнення миру на Близькому Сході. Людям із раннього віку прищеплюють чіткі національні цілі та водночас привчають ігнорувати цілі іншої сторони, дегуманізувати й ненавидіти суперника. Відтак власну групу розглядають у глорифікованому вигляді та водночас як жертву конфлікту, натомість заперечують і придушують страждання іншої групи (Bar-Tal et al., 2010).

З етнополітичними звинуваченнями, які було висловлено і які стали частиною громадської думки, потрібно наполегливо, а водночас обачно працювати. Прикладом такого підходу може бути дослідження психологічних особливостей проявів ксенофобії в студентів, у якому І. Борейчук застосувала аналіз звинувачувального міжетнічного контексту соціально-психологічного тренінгу розвитку толерантності в студентському середовищі (Борейчук, 2018).

У процесі дослідження змісту колективних провин у свідомості української молоді (опитування 582 студентів, див. розділ 1.1) було, зокрема, поставлено завдання з'ясувати психологічний зміст уявлень студентів про

провини, що мають місце в значущих для них відносинах між українцями і представниками сусідніх націй.

Зазначимо, що, оцінюючи міжнаціональні провини за 5-бальною шкалою семантичного диференціала, більшість респондентів обирала бал 3, що означає виважений, компромісний варіант. Відтак і середній бал оцінки в кожній парі (за винятком росіян) виявився близьким до 3: оцінка провин росіян порівняно з українцями становила 3.8 бала⁷, угорців і поляків – по 3.2, румунів, турків, євреїв, білорусів, німців, молдован і болгар – по 3.1, кримських татар і словаків/чехів – по 3 бали (Перевищення 3 балів тут означає більший чи менший ухил у бік звинувачення іншої нації, а не українців).

У просторі перелічених ознак проведено факторний аналіз із varimax-обертанням, у результаті якого виділилися п'ять однополюсних факторів із загальною дисперсією 81.9%.

У межах першого, найпотужнішого, фактору (вклад у дисперсію 55%) об'єднався розподіл звинувачень між українцями, з одного боку, і поляками (0.8), словаками й чехами (0.8), угорцями (0.74), білорусами (0.72) та румунами (0.71) – із другого. Тут найпевніше йдеться про ставлення до «традиційних сусідів». Цьому почасти сприяло те, що опитування проходило в регіонах, які історично та етнічно є найбільш «українськими».

Зміст другого фактору (8.5%) відображає приписування провин у просторі взаємодії українців із кримськими татарами (0.77), турками (0.66), болгарами (0.65) та молдованами (0.61). У цьому разі оцінки, очевидно, стосувалися до «південних сусідів». (Молдовани й болгар з дещо меншим навантаженням увійшли також до першого фактору).

У третьому факторі (7.3%) найвиразніше звинувачувано німців (0.8; до них примикали оцінки турків та угорців). Складові четвертого фактору (6%) відображали позиції респондентів щодо взаємних провин українців і євреїв

⁷У 2022 р. після початку широкомасштабного російського вторгнення аналогічні оцінки різко зросли до 4.4.

(0.91; почасти також кримських татар). П'ятий фактор (5.1%) стосувався до взаємин українців і росіян (0.96; сюди частково ввійшли й оцінки білорусів).

Отже, можна виділити п'ять «ключових» національних груп, провин яких щодо українців та українців щодо них видаються респондентам найбільш типовими: це поляки, кримські татари, німці, євреї та росіяни. Зрозуміло, що характер відносин із кожною такою групою зумовлено тривалим історичним розвитком та впливом сучасних політичних і психологічних чинників.

Розкриттю психологічних аспектів отриманих даних має посприяти пошук кореляцій між оцінками міжнаціональних провин і провин у просторі міжособових стосунків та міжгрупових взаємин.

Статистично значущі зв'язки між міжособовими і міжетнічними показниками були нечисленними, а найвиразніше проявилися щодо оцінок стосунків із двома категоріями суб'єктів із найближчого оточення респондентів. По-перше, це викладач, із яким студент найбільше спілкується: кореляція з оцінкою провин німців $r = 0.2$, росіян – 0.18 , кримських татарів і євреїв – по 0.17 (в усіх цих випадках $p \leq .01$), поляків – 0.1 ($p \leq .05$). По-друге, це взаємини зі своїми теперішніми друзями чи подругами: кореляція між цим показником і оцінкою провин поляків становила 0.19 , німців – 0.17 , росіян – 0.14 (в усіх трьох випадках $p \leq .01$).

Щодо міжгрупової частини простежено більшу кількість кореляцій, серед яких своїм соціально-психологічним змістом привертають увагу два типи зв'язків. Перший являє собою аналогію із стосунками респондента з викладачем, бо йдеться про провини у взаємодії студентів як соціальної групи з викладачами. Тут кореляції мають місце щодо оцінки провин росіян – 0.18 , поляків, кримських татар та євреїв – по 0.12 (в усіх випадках $p \leq .01$), а щодо німців – на рівні тенденції.

Другий тип має більш виразний політичний зміст: ідеться про кореляції з провинами мешканців Криму та Донбасу, російськомовних громадян України та колишньої радянської влади. Їхня оцінка значуще (в усіх випадках

$p \leq .01$) пов'язана з оцінками провин усіх п'ятьох національних груп, про які тут іде мова: росіян – 0.35, 0.43 та 0.25, відповідно; поляків – 0.28, 0.18 та 0.16; кримських татар – 0.25, 0.12 та 0.13; німців – 0.2, 0.21 та 0.16; євреїв – 0.18, 0.22 та 0.15. До цих оцінок тяжіє й ставлення респондентів до теперішньої російської влади на чолі з Путіним: значуща кореляція має тут місце з оцінками провин росіян (0.39), поляків (0.18), німців (0.16; у цих трьох випадках $p \leq .01$) та кримських татар (0.11; $p \leq .05$). Тільки щодо євреїв такого зв'язку немає.

Узагальнення описаних даних дало підстави вважати, що проблема міжнаціональних провин для українських студентів була малоактуальною. (Виняток становить оцінка взаємин українців із росіянами, що вочевидь пояснювалося їхньою політичною нагальністю). Молодь радше неохоче висловлювала свою позицію з цих питань, а якщо робила це, то на її ставлення істотно впливали загальносуспільні стереотипи.

В основі атрибуції молоддю міжетнічних провин лежать психологічні залежності трьох типів. Перший тип стосується до спілкування з рівними (за віком, статусом тощо) партнерами. Визначальним стає власний емоційно-комунікативний досвід взаємодії в референтних групах.

Другий тип більшою мірою складається під впливом авторитетних осіб (у нашому випадку викладачів) як носіїв колективно-нормативних цінностей і критеріїв соціального самовизначення молоді.

Третій тип ґрунтується на актуалізації етнополітичної ідентичності, коли оцінка різних соціальних груп спирається на їхнє місце в спектрі політико-ідеологічних уподобань суспільства та молоді як його частини. Отримані результати можуть, зокрема, бути свідченням досить високого рівня відчуженості, що утворився в ставленні студентів до російськомовних громадян та мешканців Криму й Донбасу. Молодь почасти сприймала їх як окрему, не зовсім «українську» групу, що має провини перед суспільством.

Якщо формування залежностей двох перших типів сприяє поширенню в молодіжному середовищі позицій толерантності, то в межах третього типу

простору для відповідного формування є вкрай замало через політико-психологічну поляризацію суспільства в умовах загострення загальнополітичної ситуації.

5.2. Почуття провини в просторі міжетнічних звинувачень і порозумінь

Проблемні міжетнічні відносини стають об'єктом соціально-психологічного інтересу як сфера потенційних або реальних етнічних суперечностей. Міжетнічні звинувачення звичайно мають сильне емоційне насичення, їх не можна просто знехтувати. Навпаки, будучи проігнорованими, вони набувають ще більшої дражливості і забарвлюють простір міжетнічної взаємодії негативними конотаціями.

Міжетнічний антагонізм істотно посилюється, коли в його основі лежить ціннісна ідентифікація з референтною групою, яка протистоїть групі-недругові. N. Hollander інтерпретує травму в умовах тривалого середовища насильства та війни як ідеологію, що виключає можливості для миротворення. Психологічний досвід двох ворогуючих народів поглинає особливості історії, ідентичність великих груп, ідеологічну гегемонію та владну ієрархію, і все це формує складні системні асиметрії, що перешкоджають можливостям справедливого примирення (Hollander, 2016).

Аналізуючи процес групових зустрічей єврейських і палестинських громадян Ізраїлю, ізраїльські дослідники вивчали розвиток за шкалою від нижчої точки «етноцентричної розмови» до вищої – «діалогічного моменту». Прогрес – це перехід від дискурсу, що ґрунтується на сприйманні іншого як об'єкта для переконування, до намагання збагнути реальність із погляду іншого та спільних зусиль із побудови сенсу (Steinberg & Bar-On, 2002). Висловлювання звинувачень, таким чином, дає змогу виявити взаємні, нехай і негативні, позиції, що в певних обставинах може бути кращим від мовчазної ворожнечі.

Цікавий висновок про ще одну роль звинувачень можна зробити на основі аналізу наративів у ситуації конфлікту, що його виконав D. Ellis. Він

наводить дані про взаємодію ізраїльсько-палестинських груп діалогу, що ілюструють функціонування наративів як аргументів під час обговорення політичних подій. Особисті історії правлять, зокрема, за підставу для покладання вини на другу сторону конфлікту (Ellis, 2014).

Група дослідників проблем порозуміння між потерпілими-виживанцями і винуватцями масового геноциду в Руанді вивчала психологічні наслідки участі одних і других у спеціально організованих традиційних громадських судових процесах. Вони виявили, що такі наслідки, з одного боку, наблизили членів двох груп одних до одних, але з другого – справили протилежний вплив. Очікуючи на майбутнє судове засідання, потерпілі повідомляли про менше почуття помсти, вищий рівень прощення і готовність контактувати з авт-групами. Водночас вони пережили потужну реактивацію негативних емоцій і навіть загострення посттравматичних симптомів, ставали менш схильними прощати, сильніше схилилися до інгрупових, ніж міжгрупових контактів. Участь винуватців у процесі підвищила почуття їхньої особистої провини, тоді як почуття колективної провини вже було в них досить високим під час очікування на суд. Такі результати, на думку авторів, пояснює соціальний обмін емоціями: взаємна активація інтенсивних емоційних станів сприяла виникненню спільного емоційного стану (Kanyangara et al., 2014).

У 2020 р. ми провели емпіричне дослідження, спрямоване на актуалізацію звинувачувального контексту оцінки відносин українців із сусідніми народами, та виявлення місця в цьому процесі почуття провини порівняно з низкою інших психологічних рис. У режимі онлайн опитано 1356 студентів (середній вік 19.9 року, особи жіночої статі склали 81.4%) 25 вишів із 19 міст України. Відповідно до історично-ментальної специфіки вибірку було розподілено по 4 регіонах: Київ – три виші (24% респондентів), Центр – сім (25.7), Захід – сім (22.6), Схід – вісім (27.7%).

Анкету було розроблено в трьох варіантах.

Першу частину в усіх варіантах склали 25 пунктів нашого власного питальника «Психологічне тяжіння до бідности» (Васютинський, 2013), доповнені трьома індикаторами інтернальності у сфері невдач із методики на діагностику парціальних позицій інтернальності-екстернальності особи Бажина, Голинкіної та Еткінда і по чотири індикатори вербальної агресії та почуття провини з методики самооцінки форм агресивної поведінки – модифікованого варіанту методики Басса – Даркі (Фетискин и др., 2002, сс. 14–16, 387–388). Респонденти висловлювали свою згоду або незгоду зі змістом пропонованих висловів, відповідаючи «так» (2 бали) або «ні» (1 бал).

Тяжіння до бідности має універсальний характер і зумовлює загальну позицію особи в системі пояснення причин своєї важкої доли та пошуку винуватців. Методика дає змогу визначити високий, середній або низький рівень такого тяжіння. Інтернальність у сфері невдач, вербальна агресія та почуття провини по-різному відображають вплив екстра-, інтро- та імпульсивних нахилів особи. Відповідно до застосованої шкали показники інтернальності мали значення від 3 до 6 балів, а вербальної агресії та почуття провини – від 5 до 10. (Згідно з отриманим розподілом, ці значення було переведено в трирівневу шкалу, де 3 бали за інтернальністю означають низький рівень її вираження, 4 бали – середній, 5 і 6 – високий. Аналогічно на три рівні розподілено показники вербальної агресії та почуття провини: низький рівень – це 5 і 6 балів, середній – 7 і 8, високий – 9 і 10 балів).

Ми припускали, що визначені цими методиками показники можуть бути придатними для опису зв'язків між схильністю респондентів надавати ваги звинувачувальним і самозвинувачувальним мотивам у їхній оцінці явищ етнічного і міжетнічного характеру.

Друга частина анкети була різною в кожному з трьох варіантів. Вона містила дев'ять висловів, які показували оцінку відносин українців із сусідніми народами – євреями, поляками та росіянами, про історичні проблеми з якими громадяни України говорять найчастіше (зокрема, за даними наших попередніх досліджень, одне з яких описано в 6.1).

Респонденти висловлювали свою згоду з кожним висловом за 5-бальною шкалою, відтак кожний міг набрати від 9 до 45 балів. Проте кількість балів не мала принципового значення. Ішлося про експериментальний маніпулятивний вплив на респондентів із метою формування в них ситуативної поведінки для заповнення наступної частини анкети. Специфічне спрямування оцінки міжетнічних проблем і мало виконати цю функцію.

Ці вислови було побудовано за зразком методики на ідентифікацію з усім людством (McFarland et al., 2012), але переформульовано, по-перше, відповідно до оцінюваного явища, по-друге, згідно з трьома можливими напрямками оцінки міжетнічних проблем: як екстрапунітивні щодо українців, «проукраїнські» (напр., «Я хочу, щоб євреї, поляки і росіяни визнавали авторитет українців»); інтропунітивні щодо українців, «антиукраїнські» («Я хочу, щоб українці активніше визнавали авторитет євреїв, поляків і росіян»); імпунітивні, нейтральні щодо всіх («Я хочу, щоб і українці, і євреї, і поляки, і росіяни активніше визнавали авторитет одні одних»).

Анкета містила й третю частину – з оцінками майбутнього України через п'ять років, проте її зміст служив виконанню іншого завдання, результати якого розглянуто в наступному підрозділі.

За першим варіантом анкети було опитано 293 особи (середній вік 20.3 року, особи жіночої статі склали 80.2%, розподіл по регіонах виявився таким: Київ – 29%, Центр – 22.2%, Захід – 29.7%, Схід – 19.1%); за другим варіантом – 498 осіб (19.8 року, 81.5%, 26.1%, 25.9%, 20.3%, 27.7%); за третім варіантом – 565 осіб (19.8 року, 81.9%, 19.5%, 27.4%, 20.9%, 32.2%).

Для порівняння трьох вибірок за показниками методик із першої частини анкети було використано критерій Манна – Вітні, який показав, що відмінності є незначущими ($p > .1$). Відтак зроблено висновок про вихідну психологічну подібність трьох груп.

Далі в межах кожної з вибірок ми визначили середні оцінки міжетнічних відносин, що їх дали респонденти з низьким, середнім та високим рівнем за рисами, які нас цікавлять, – психологічним тяжінням до

бідности, інтернальність у сфері невдач, почуттям провини та вербальною агресією. Водночас за критерієм Манна – Вітні було враховано значущість відмінностей між показниками носіїв різних рівнів (табл. 24).

Таблиця 24

Оцінка міжетнічних відносин респондентами з різним рівнем досліджуваних психологічних рис

Психологічні риси	Рівні	Міжетнічні оцінки		
		екстропунітивні	інтропунітивні	імпунітивні
Психологічне тяжіння до бідности	низький	29 (n = 80)	25.3 (n = 131)	33.2 (n = 158)
	середній	30 (n = 133)	23 (n = 240)	33.3 (n = 280)
	високий		27.3 (n = 80)	24.7 (n = 127)
Інтернальність у сфері невдач	низький	26.9 (n = 51)	23.3 (n = 71)	32.3 (n = 90)
	середній	28.1 (n = 137)	23.1 (n = 236)	33.1 (n = 260)
	високий		31.1 (n = 105)	25.4 (n = 191)
Почуття провини	низький	26 (n = 37)	20.2 (n = 51)	30.5 (n = 80)
	середній	28.7 (n = 142)	23.8 (n = 266)	33.5 (n = 244)
	високий		30.2 (n = 114)	25.4 (n = 181)
Вербальна агресія	низький	27.2 (n = 53)	23.8 (n = 91)	33.3 (n = 100)
	середній	29.7 (n = 163)	24 (n = 267)	32.8 (n = 317)
	високий	28.6 (n = 77)	24.2 (n = 140)	

Примітки: [– $p < 0.05$. [– $p < 0.01$. [– $p < 0.000$

Уже навіть побіжний погляд на висвітлені відношення показує, що серед оцінюваних рис найбільш чутливим до оцінок міжетнічних відносин є почуття провини, а з-поміж типів спрямованості оцінок найсильніше пов'язаним із переліченими рисами є інтропунітивний. Тобто на передній план у досліджуваному контексті виступає проблема самозвинувачення, яка певним чином проєкується на / трансформується в позицію респондентів з етнічного питання.

Найвиразніше ця залежність простежується «на перехресті» інтропунітивних оцінок і почуття провини, що до певної міри можна трактувати як такий собі артефакт, що проявився в межах дослідження.

Посилення особистого почуття провини спонукає особу активніше вдаватися до самозвинувачувальних оцінок щодо власної етнічної спільноти.

Аналогічні, хоч і дещо слабші залежності мали місце й у групі, яка оцінювала вислови екстрапунітивного змісту. Усупереч строго логічним засадам, згідно з якими посилення почуття провини мало б зумовлювати зниження тенденції до звинувачення інших спільнот, тут спостережено позитивні кореляції між цими двома показниками.

Більш логічним видається зв'язок у групі із заданою імпунітивною спрямованістю. Почуття провини підштовхує особу до уникання прямих звинувачень та вибору більш нейтральних і психологічно безпечних оцінок.

Інтернальність у сфері невдач виявилася пов'язаною як з екстрапунітивними (більш виразно), так і з інтропунітивними (менш явно) оцінками, але не далася взнаки у випадку імпунітивних оцінок.

Складніше склалися залежності між тяжінням до бідності і характером міжетнічних оцінок. Високому рівню тяжіння до бідності відповідає зниження екстрапунітивних тенденцій. Це нормально узгоджується з протилежною залежністю у випадку інтернальності у сфері невдач, адже схильність бути бідним сильніше властива носіям екстернального типу. Можна зробити висновок, що самостійна позиція впевненої в собі або навіть самовпевненої особи проявляється, зокрема, у схильності до звинувачень представників інших спільнот.

До інтропунітивних оцінок схиляються особи із середнім рівнем тяжіння до бідності. Можна припустити, що такий зв'язок почасти відображає позитивну властивість представників середнього класу, які більше здатні до об'єктивного самоаналізу порівняно з багатшими або біднішими громадянами.

Отже, почуття провини виявилось найбільш чутливим до оцінки міжетнічних відносин, а в психологічному змісті міжетнічних ставлень респондентів особливе значення мають проблеми самозвинувачення.

Залежно від контексту звинувачень почуття провини, по-перше, «роз'ятрює» самозвинувачувальні оцінки щодо власної етнічної спільноти; по-друге, посилює звинувачення на адресу інших етнічних груп; по-третє, підштовхує до уникання прямих звинувачень та вибору більш нейтральних і психологічно безпечних оцінок.

5.3. Екстрапунітивні оцінки міжетнічних відносин як суперечливий чинник соціального оптимізму

Аналіз соціально-психологічних чинників розвитку суспільства в емоційно напруженому контексті орієнтацій на минуле, теперішнє і майбутнє було здійснено через спробу розкрити бачення майбутнього носіями різних поглядів на міжетнічні відносини. Це завдання виконано в процесі експериментального вивчення впливу оцінки міжетнічних проблем на рівень соціального оптимізму.

Соціальний оптимізм як віра в позитивне майбутнє відіграє важливу роль у національно-політичному самовизначенні громадян і суспільства загалом. За О. Вознесенською, соціальний оптимізм є доконечною умовою перебудови державного устрою, реформування різних сфер суспільного життя, виходу суспільства з кризи, а відтак актуальним є його вивчення (Вознесенська, 2018). За такого розуміння соціальний оптимізм має корелювати зі свідомою громадянською та, зокрема, патріотичною позицією особи.

Громадський інтерес до відповідних явищ і процесів дістає вираження переважно в публіцистичному дискурсі. Науковий аналіз зосереджується в політологічних та соціологічних дослідженнях. При цьому домінує констатація істотних проблем у досягненні достатнього рівня соціального оптимізму в сучасному українському суспільстві (Новікова та ін., 2018; Степико, 2019).

Натомість психологічний зміст соціального оптимізму в контексті наявних у суспільстві міжетнічних оцінок і ставлень, як і явищ, що можуть

лежати в їхній основі (етнічний фаворитизм, колективний нарцисизм тощо), залишається великою мірою не поясненим. Дразливим, зокрема, виявляється питання про те, чи завжди безоглядна підтримка і захист «своїх» підсилюють соціальний оптимізм, сприяють його поширенню й утвердженню, а головне – чи забезпечують продуктивну функцію поступального руху в майбутнє.

О. Вознесенська розглядає соціальний оптимізм як позитивні очікування людини, що поширюються на суспільне життя (віра в прогрес, розвиток суспільства) і підкріплені активною громадською позицією, готовністю діяти на благо суспільства, усвідомленням себе як суспільно значущої сили (Вознесенська, 2018). О. Петрунко & О. Рафіков трактують соціальний оптимізм як психологічний механізм ціннісної взаємодії з референтним оточенням, як систему імпліцитних та експліцитних ціннісно-світоглядних уявлень і переконань, на основі яких особа сприймає та позитивно інтерпретує події власного і соціального життя (Петрунко & Рафіков, 2016). Таке сприймання й розуміння дає людині підстави почуватися впевненою і здатною впливати на суспільні зміни та своє особисте життя.

Зарубіжні дослідження соціального оптимізму в міжетнічній сфері зосереджуються на питаннях становища і перспектив різних етнічних груп. Вивчаючи етнічні та імміграційні процеси в пострадянському Киргизстані, V. Agadjanian описує, зокрема, настрої представників етнічних меншин, пов'язані з баченням майбутнього. Ці настрої концентруються навколо власне етнічної належності та очікувань економічних змін. Корінна меншина, яка нещодавно зазнала етнічного насильства, найбільш негативно оцінює перспективи міжетнічних відносин. Натомість меншина відносно недавнього зовнішнього походження найменш оптимістично дивиться в майбутнє через економічні причини та схиляється до міграції (Agadjanian, 2019).

Багато досліджень етнічного контексту сприймання майбутнього проведено в США. Концепція етнічної ідентичності, як її описують

A. Yancey et al., відображає включення етнічної належності в самосприймання та її істотний зв'язок із передбачуваними соціально-психологічними наслідками статусу меншини. Усупереч ідеологічним очікуванням серед американської міської молоді представники білої раси дістають набагато нижчі оцінки, ніж американці африканського, азійського та латиноамериканського походження (Yancey et al., 2001).

Як виявили C. Graham & S. Pinto, серед малозабезпечених верств населення США представники різних етнічних і расових груп по-різному оцінюють своє майбутнє. Найбільш песимістичними виявляються бідні й неосвічені білі. Натомість бідні афроамериканці та вихідці з Латинської Америки, чия життєва ситуація назагал поліпшується, мають більше життєвого оптимізму (Graham & Pinto, 2018). Подібні результати отримали K. Webber & P. Smokowski: з-поміж чотирьох расових/етнічних груп США про найвищий рівень оптимізму повідомила афроамериканська молодь, тоді як найнижчим цей рівень виявився в молоді з груп європейського походження (Webber & Smokowski, 2018).

J. Reitz пише про мультикультуралізм як складову національної гордості канадців. Імміграційна програма стала частиною прогресивної державної політики, яку багато хто пов'язує з канадською ідентичністю. Особливо оптимістично оцінюють канадці роль іммігрантів у розвитку економіки – як на національному рівні, так і з погляду своєї особистої ситуації. Цей економічний оптимізм поширюється й на інші – соціально-культурні – сторони громадського життя (Reitz, 2012).

На тлі розлогої літератури про власні та взаємні оцінки майбутнього представниками різних етнічних груп бракує досліджень, які би безпосередньо пов'язували зміст таких оцінок і притаманний їхнім авторам рівень соціального оптимізму. Мета нашого дослідження полягала у висвітленні результатів експериментального вивчення впливу актуалізації певного типу оцінки міжетнічних відносин – екстра-, інтро- чи імунітивного – на рівень соціального оптимізму.

В опитуванні 1356 студентів (описано в попередньому підрозділі) одна з гіпотез полягала в тому, що найбільш продуктивними для актуалізації позитивних оцінок майбутнього мають бути імунітивно-нейтральні вислови, які відвертають увагу респондентів від наявності провин як психологічної проблеми, пов'язаної з минулим. Відтак це спрямовує оцінку активність у майбутнє і робить її більш оптимістичною. Натомість звинувачення в бік українців або інших етносів посилюють схильність до пригадування колишніх кривд і тим самим відвертають від позитивної уваги до майбутнього.

Третя частина анкети – однакова для всіх трьох варіантів – мала вигляд 18 висловів, зміст яких стосувався до різних аспектів соціального оптимізму – оцінки майбутнього України через п'ять років. Їх було складено за результатами кількох попередніх опитувань та фокус-груп. Це вислови: «Стане краще, ніж тепер», «Виросте добробут населення», «Посилиться впевненість у завтрашньому дні», «Поліпшиться екологія», «Не буде війни», «Ефективніше працюватиме транспорт», «Поліпшиться стан здоров'я різних верств населення», «Знизиться рівень безробіття», «Влада діятиме ефективніше», «Стане більше оптимізму», «Зросте рівень промислового виробництва», «Поліпшаться житлові умови більшості населення», «Буде більше можливостей для повноцінного відпочинку», «Посилиться безпека громадян», «Краще працюватиме медицина», «Поліпшиться благоустрій населених пунктів», «Стануть кращими стосунки між людьми», «Підвищиться загальний рівень культури». Ці вислови оцінювано за 5-бальною шкалою. Рівень соціального оптимізму визначала сума оцінок усіх 18 висловів (від 18 до 90).

Дослідницький прийом полягав у порівнянні показників третьої частини – соціального оптимізму. Наявність значущих відмінностей мала б означати ефективність маніпулятивного впливу другої частини анкети – актуалізації екстрапунітивних, інтропунітивних або імунітивних ставлень до міжетнічних відносин.

Сумарний показник соціального оптимізму становив 55.8 бала в «екстрапунітивній» групі, 58.9 – в «інтропунітивній», 59.3 – в «імпунітивній». Порівняння цих показників за критерієм Манна – Вітні показало наявність значущих відмінностей між екстрапунітивною та інтропунітивною ($p \leq .05$) і екстрапунітивною та імпунітивною ($p \leq .01$) групами. Натомість різниця між групами інтропунітивною та імпунітивною виявилася статистично незначущою.

За результатами факторного аналізу в просторі оцінок 18 висловів і по всій вибірці, і по окремих групах виділився один значущий фактор із загальною дисперсією, відповідно, 62.1%, 59.2, 64.4 та 61.3%. Це стало свідченням високого рівня внутрішньої узгодженості індикаторів, включених до цієї шкали.

Порівняння відмінностей за окремими індикаторами підтвердило вищеописану більш загальну залежність. Не було виявлено жодних значущих відмінностей між даними інтропунітивною та імпунітивною груп. Натомість зафіксовано вищі показники соціального оптимізму в інтропунітивній та імпунітивній групах порівняно з екстрапунітивною: відмінності між екстрапунітивною та інтропунітивною групами досягли значущого рівня в 9 випадках із 18 ($p \leq .01$ або $p \leq .05$) та ще у двох – на рівні тенденції; аналогічно й між екстрапунітивною та імпунітивною групами – в 11 випадках були значущі відмінності (так само $p \leq .01$ або $p \leq .05$) та в трьох – на рівні тенденції.

Отже, наша гіпотеза про вплив зосередження на міжетнічних провинах на оцінку майбутнього справдилася наполовину. У показниках респондентів, які оцінювали провини інших етносів щодо українців («екстрапунітивно-проукраїнська» анкета) очікувана закономірність проявилася на достатньому статистичному рівні. Тобто актуалізація у свідомості респондентів умовно «патріотичної» постави знижує рівень соціального оптимізму.

Натомість збудження самозвинувачувальних тенденцій (чого ми намагалися досягти в «інтропунітивно-антиукраїнській» анкеті) не

спричинило оцінок майбутнього, принципово відмінних від тих, що мали місце й у випадку нейтральних висловів.

Наступний аспект аналізу полягав у порівнянні соціального оптимізму тих підгруп респондентів, які показали високий або низький рівень згоди з оцінюваними висловами про міжетнічні відносини. Із цією метою ми поділили шкали етнічних оцінок (по 9 висловів за 5-бальними оцінками) на три рівні: низький – від 9 до 22 балів, середній – від 23 до 31 бала та високий – від 32 до 45 балів. Далі ми порівнювали лише підгрупи з високим і низьким рівнями в межах кожної з трьох експериментальних груп.

В екстрапунітивній групі низький рівень проукраїнських оцінок зафіксовано в 54 осіб, а високий – у 109. Розподіл сумарних показників соціального оптимізму в обох підгрупах виявився нормальним. Порівняння середніх (48.1 та 59.6 відповідно) за t-критерієм показало, що різниця є значущою на рівні $p \leq .001$.

Слід звернути увагу на середні бали за кожним показником соціального оптимізму зокрема. Під впливом екстрапунітивних оцінок міжетнічних відносин бали за всіма дев'ятьма показниками виявилися значуще високими. Натомість у групі з інтропунітивними оцінками відрізнялися лише два показники, а з імпунітивними – три.

В інтропунітивній групі низький рівень проукраїнських оцінок зафіксовано у 202 осіб, а високий – у 67. Показники соціального оптимізму в обох підгрупах теж вишикувалися згідно з нормальним розподілом. На відміну від попередньої групи, різниця між середніми сумарними балами (56.8 у підгрупі з низьким рівнем та 60.5 – із високим) за t-критерієм виявилася незначущою.

У групі з імпунітивним характером маніпуляції розподіл оцінок в одній із підгруп не відповідав вимогам нормальності, тому порівняння середніх було зроблено за критерієм Манна – Вітні. Сумарний середній бал виявився вищим у підгрупі з високим рівнем оцінок: 60.8 бала проти 53.8 в підгрупі з низьким рівнем ($p \leq .05$).

Виходить, що відносно вищий рівень соціального оптимізму виявили респонденти, які мали змогу дати високу «екстрапунітивно-проукраїнську» оцінку міжетнічних відносин. Це може бути свідченням істотної соціально-психологічної суперечливості етнічного фаворитизму та колективного нарцисизму як однозначно-безапеляційної позиції з погляду соціального оптимізму. Особи, схильні до відверто або вкрай патріотичної поведінки щодо міжетнічних відносин, виявляють відносно вищу готовність схвально оцінювати перспективи на майбутнє, що сильно мотивує їхню активність. Послідовно виправдувальна оцінка українців у міжетнічних відносинах може наснажувати і надавати цілеспрямованості.

Водночас у носіїв більш поміркованих або маловиразних патріотичних поглядів в умовах, коли їх спонукають до безумовної фаворизації українства на противагу іншим етносам чи націям, слабне соціальний оптимізм, що може справляти негативний вплив на їхнє бажання діяти в інтересах майбутнього. Тому ефективність пропаганди патріотизму в контексті міжетнічних відносин і його мотиваційна продуктивність залежать від складного й делікатного балансування в просторі оцінок і ставлень – на рівні як самостійних виробників власних переконань, так і громадської думки та широких суспільних ідей.

РОЗДІЛ 6. ТРУДНОЩІ УСВІДОМЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПРОВИН УКРАЇНЦІВ

6.1. Українські історичні провини і вибачення: простір конотацій

Процеси відновлення й утвердження політичної суб'єктності української нації, що відбуваються протягом трьох останніх десятиріч, актуалізують питання історичної відповідальності українців за події, які мали місце в минулому. Плекання історичної тягlosti повинно не лише спиратися на гордість за героїзм і досягнення предків, а й зважати на скоєні ними помилки, переступи та злочини. Неусвідомлені і невизнані масштабні негативні вчинки не минають безслідно, а породжують тяжкі психологічні наслідки, які гальмують позитивний розвиток етнонаціональної свідомости.

Дослідження відповідних явищ має лише невелику наукову традицію в українській соціальній психології. Численні історичні факти разом із подіями сьогодення різною мірою стають об'єктом громадської уваги і викликають соціально-психологічний резонанс, який певним чином визначає стан і тенденції розвитку масової свідомости та поведінки.

Як показують сучасні соціально-психологічні дослідження, українці мають доволі невиразні уявлення про негідні вчинки представників українського етносу/нації в минулому. Це може мати принаймні дві причини. По-перше, швидке зростання української національної свідомости передбачає стійку орієнтацію на позитивні сторони історичного буття українців. По-друге, негативна інформація про український етнос/націю надходить здебільшого з боку недругів українства, через що її сприймають як неправдиву або упереджену, а відтак не варту уваги й довіри.

Є дані про те, що оцінка конфліктного минулого і проблемного теперішнього може мати різне психологічне підґрунтя. Вивчаючи колективну провину та сором як чинники відшкодування історичних переступів, R. Brown et al. виявили, що ключовою передумовою почуття колективної провини через події в Боснії є визнання відповідальности за неправомірні дії

своєї групи, тоді як оцінка того, якою мірою злочини загрожують іміджу групи в очах інших людей, стимулює радше колективний сором. Водночас ці автори застерігають, що стимулювання колективної провини, по-перше, може негативно впливати на міжгрупові контакти, підвищуючи міжгрупову тривожність, по-друге, перетворювати емоцію колективної провини на більш інтроспективну та потенційно шкідливу емоцію колективного сорому (Brown et al., 2008).

Проблеми переживання українцями провин за своє історичне минуле та їхніх зв'язків з оцінкою актуальних громадсько-політичних подій у загальному афективно-когнітивному контексті колективної життєдіяльності було досліджено у 2018 р. шляхом опитування 162 мешканців Києва. Опитувано переважно осіб середнього віку з вищою освітою. (Ми свідомо намагалися не залучати молоди, яка здебільшого не має достатнього досвіду самостійних історичних оцінок, та літніх людей – через надмірну політико-ідеологічну заангажованість багатьох із них). За віковою структурою мав місце зсув у бік молодого зрілого віку: особи віком від 29 до 34 років становили 38.9%, від 35 до 44 років – 34.6%, 45 років і старші – 26.5%. Серед опитаних жінки склали 53.1%.

Респондентам було поставлено сім запитань. Перші два мали вигляд семантичного диференціала з 5-бальною шкалою. Запитання «Наскільки ви почуваетесь українцем?» мало на меті орієнтовно з'ясувати ступінь української ідентичності респондентів. Отримані відповіді розподілилися між полярними варіантами «зовсім не почувуюся» і «цілковито почувуюся» таким чином: 4.3% – 5.6 – 17.3 – 21 – 51.8%. Запитання «Наскільки добре ви знаєте колишню і теперішню історію України?» визначало рівень обізнаності респондентів у проблемних питаннях української історії. У діапазоні відповідей між «зовсім погано» і «дуже добре» склався розподіл: 2.5% – 13.6 – 40.7 – 32.1 – 11.1%.

Решта запитань була відкритою: 3) Хто в історії і чим, на вашу думку, найбільше завинив перед українцями? 4) Перед ким, на ваш погляд, і чим

саме українці найбільше завинили у своїй історії? 5) За що в українській історії вам особисто найбільше соромно за українців? 6) У кого і за що, на вашу думку, українці повинні просити пробачення? 7) Хто, на вашу думку, повинен просити пробачення від імени українців?

Отримані відповіді опрацьовано за методом тематичного аналізу. За кожним запитанням фіксовано всі дані респондентом вислови (яких могло бути не один, а кілька). Структура відповідей загалом відповідала структурі запитань, а в тих випадках, коли мало місце змішування змісту, відповідні смислові одиниці зараховано до тих пунктів, до яких вони стосувалися.

Загалом виділено 48 категорій, що описують зміст відповідей (ураховано варіанти, до яких належить не менш як три вислови – близько 5%).

На запитання «Хто в історії і чим, на вашу думку, найбільше завинив перед українцями?» було дано 11 варіантів відповідей, серед яких основні – радянська влада, Сталін (29.6%), Росія, росіяни, Путін (25.3), українські можновладці в різні колишні історичні періоди (17.9), українська влада періоду незалежності (14.2), самі українці (11.7), теперішня влада (11.1%). Отже, найбільших винуватців українських бід респонденти вбачають у представниках і політиці СРСР та Росії, а також в українській владі різних часів.

Відповідаючи на запитання про те, перед ким і чим саме українці найбільше завинили у своїй історії, респонденти дали шість основних варіантів: перед самими собою (40.1%), ні перед ким (27.2), перед дітьми, онуками, нащадками, перед поляками, перед євреями – по 8.6%. Як бачимо, виразно домінує самозахисний варіант: так, ми винні, але не перед кимсь, а перед самими собою.

Запитання «За що в українській історії вам особисто найбільше соромно за українців?» зібрало найбільше варіантів відповідей – 16. Відтак і явних лідерів тут не було, а найчастіше респонденти говорили про неспроможність українців захищати та будувати Україну в різні історичні

періоди (19.1%), пасивність і байдужість (17.3), низьку свідомість (13), агресивність, ворожість, насильство (11.7), поведінку в останні чотири роки (тобто від початку російсько-української війни; 11.7), продажність і зрадливість (11.1), брак єдності (10.5%). Водночас 12.4% опитаних заявили, що соромитися українцям немає за що.

Відповіді на наступне запитання про те, у кого і за що українці повинні просити пробачення, розподілилися за дев'ятьма категоріями, а найбільше: ні в кого (24.1%), у себе самих або, як варіант, влада в народі (19.8), у борців за Україну в різні періоди історії аж дотепер (15.4), у дітей, онуків, нащадків (13.6%).

Найбільш однотайно респонденти відповідали на запитання про те, хто повинен просити пробачення від імени українців. Тут найчастіше йшлося про державну владу, передусім президента (46.9%), а також про те, що ніхто не повинен просити пробачення (19.1) або кожен має просити сам за себе (14.8%).

Для дальшої кількісної обробки даних було застосовано кластерний аналіз за методом Варда, у результаті якого виділилися п'ять кластерів.

Перший кластер умістив показники, що сукупно відображають тенденції самозвинувачення (за якими вочевидь криються намагання самовиправдатися): ми винні самі перед собою, маємо просити пробачення в себе самих (тобто якщо ми й справді винні, то не перед кимсь), нам соромно за свою історичну неспроможність та брак гідності.

Другий кластер поєднав звинувачення радянської влади (і Сталіна) із соромом за скоєні українцями насильства та, зокрема, виною перед поляками та євреями і потребою особистої покути (кожен має просити пробачення за себе).

За показниками третього кластеру українці постали безневинною жертвою Росії: тут ішлося про історичну вину росіян перед українцями, водночас самі українці ні перед ким не винні та ні в кого не мусять просити пробачення.

Четвертий кластер найімовірніше можна інтерпретувати як провину української влади перед народом та історією.

Більш як половина ознак увійшла до п'ятого кластеру, віддзеркалюючи таке собі недиференційоване почуття провини, що поєднує переживання вини та потреби вибачення перед різними адресатами і сором за різноманітні обставини минулого і теперішнього життя.

Далі було визначено десять ознак, за якими спостережено найбільші відмінності між групами респондентів за ідентичністю та обізнаністю (між групами за віком і статтю значущих відмінностей не зафіксовано).

Висока національна ідентичність негативно корелює з такими показниками, як визнання українцями власних провин ($p \leq .05$), потреба вибачатися за скоєне насильство, думка, що ніхто не повинен просити вибачення за українців (в обох випадках $p \leq .01$). Позитивний зв'язок мав місце з думкою, що просити вибачення за всіх нас мають представники еліти (не політичної; $p \leq .05$).

Рівень обізнаности виявився позитивно пов'язаним зі звинуваченнями на адресу української влади в різні історичні періоди ($p \leq .01$) та Польщі і поляків, соромом за неспроможність українців під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та в період незалежності, потребою просити пробачення в борців за Україну різних часів. Негативний зв'язок проявився щодо потреби просити пробачення в Бога (в усіх випадках $p \leq .05$).

Узагальнення описаних тенденцій дало підстави для характеристики афективно-когнітивних складових переживання почуття провини в просторі колективної свідомости українців.

У визначенні винуватців українських історичних бід беззастережно домінують агенти російсько-радянських впливів та українські можновладці різних часів. У цьому питанні виразно проявилася емоційна схильність частини респондентів до поточно-ситуативних оцінок: події кількох останніх років зайняли непропорційно велике місце в загальному історичному контексті. Наприклад, провини сучасної Росії і Путіна виявилися зіставними

з провинами радянської влади і Сталіна, а провинності теперішньої української влади переважають за значущістю огріхи всіх колишніх вождів і керманічів.

Психологічно більш проблемною є сфера визнання/невизнання українцями власних провин. Можна апріорі говорити про наявність базального афективного тла – переживання недиференційованого почуття провини. Позаяк таке почуття є невід’ємною властивістю як індивідуальної психіки, так і колективної свідомості, то немає підстав гадати, що українці становлять виняток. Інша річ, наскільки ми здатні і схильні копирсатися у своїх провинах, усвідомлювати їх і структурувати відповідні знання.

У свідомості українців найвиразніше домінують дві емоційно-ціннісні позиції: заперечно-захисна (ми ні перед ким не винні) і уникливо-захисна (ми винні лише перед самими собою). Обидві вони мають явно захисний характер і покликані забезпечувати емоційно комфортний стан позірної невинуватості. Протилежна їм самозвинувачувальна позиція (ми винні перед іншими і мусимо просити в них пробачення) також має місце, але її питома вага є відносно невеликою.

Заперечно-захисна позиція істотно корелює з рівнем української ідентичності, яку можна назвати нарцистичною: респондент любить Україну, любить себе як українця і не припускає можливості чогось негативного, ганебного в просторі відповідних оцінок. У його очах факти, які суперечать такій позиції, – первісно неправдиві або неістотні. Навпаки, особи з чітко антиукраїнською спрямованістю охоче сприймають безславні факти української історії, використовуючи їх для підживлення своєї ідентичності.

Позиція уникливо-захисна відображає менш безапеляційну, згідливу українську ідентичність. У її змісті поєднуються відчуття, що не все гаразд із нашим минулим і теперішнім, і бажання берегти, не руйнувати привабливий образ усього українського. До уникливо-захисних оцінок можуть удаватися й неприхильні до українськості особи, але для них це радше маскувальна

позиція: у предикаті «ми винні перед самими собою» суб'єкт «ми» має більш зовнішній, ніж внутрішньоособистісний характер.

Визнання історичних провин українців та потреби просити вибачення має два варіанти вираження. Перший стосується до носіїв гуманістичної української ідентичності високого рівня й означає усвідомлення реального стану справ без ілюзорної ідеалізації, здатність глибоко переживати свою причетність до українського світу і готовність брати на себе моральну відповідальність за гріхи минулого. Другий варіант полягає в активному звинуваченні українців в усіх скоєних і не скоєних ними переступах. Така активність із боку антиукраїнськи налаштованих осіб завжди мала місце, але особливо посилилася в умовах теперішньої політико-ідеологічної поляризації та гібридної інформаційної війни.

6.2. Семантична структура уявлень студентів про історичні провини українців

Можна говорити про наявність певної суперечності між двома актуальними потребами української молоді – утвердженням її національної самосвідомості і здобуттям об'єктивних знань про історію свого народу. За головний результат розв'язання цієї суперечності належить уважати здатність асертивно сприймати різноманітну, у т. ч. й негативну інформацію про минуле та адекватно узгоджувати її з позитивним напрямом національного самоусвідомлення.

Водночас самі по собі міжетнічні звинувачення не мають самодостатнього змісту. Вони є тісно вплетеними в більш загальний контекст відносин, який поєднує і минуле, і теперішнє. Так, О. Стяжкіна заперечує схему лінійного протистояння в метанаративах трагічного минулого. До концепту жертв війни вона пропонує додати більш широкий контекст розуміння провини – не тільки «чужих», а й «своїх», що є очевидним із погляду пам'яті, «дрібного повсякдення» і мінливих ситуативностей. Націленість на подальше співжиття означає вищий рівень рефлексії як

можливість жити завтра, дивитися в очі своїм і чужим. Негативні образи минулого можуть стати підґрунтям перетворення «уявної спільноти», «уявного простору», «уявної героїки» на роботу з виявлення більш реалістичних, прагматичних підходів для опису й аналізу життя людей (Стяжкіна, 2012).

У низці експериментів M. Wohl & N. Branscombe виявили вплив згадування історичної віктимізації на емоційні реакції на нинішнього противника. Представники різних етнічних груп, яким нагадували про завдані їм у минулому кривди, відчували меншу колективну провину за теперішні агресивні дії своїх одноплемінників, ніж ті, яким не нагадували про колишню віктимізацію їхньої групи (Wohl & Branscombe, 2008). Ці дослідження показали значущий вплив оцінок колишніх драстичних подій на ставлення до теперішніх конфліктних ситуацій та визначення винуватців.

Загалом можна говорити про такі основні параметри оцінювання історичних провин своєї етнонаціональної групи: їхнє визнання або заперечення; зосередження на емоційному досвіді минулого або на теперішніх переживаннях і ставленнях; увага до широких соціальних або до міжособових та особистісних процесів. В українському контексті поряд із намаганнями дати об'єктивні оцінки трагічним подіям минулого простежуються прагнення знайти аргументи на виправдання українських учасників або знецінити значення того незугарного, що колись відбувалося. Водночас В. Бабка застерігає, що, говорячи про неприглядні події історичного минулого українців, не треба боятися чи соромитися кривавих сторінок власної історії, а визнавати й спокутувати їх. Така позиція – це своєрідний тест на європридатність (Бабка, 2015).

Описувані закономірності мають вияв, зокрема, у тому, як історичні провини свого етносу/нації сприймає й оцінює українська молодь, якого значення надає їм у сьогоденському дискурсі національного життя, яким чином зараджує психологічним проблемам і комплексам, що сформувалися на їхній основі.

З'ясуванню особливостей того, як українські студенти окреслюють ставлення до історичних провин українців перед сусідніми народами та якою мірою оцінюють їхню важливість, було присвячено проведене у 2018 р. опитування 78 студентів із трьох політико-ідеологічних регіонів України – Центру, Заходу і Сходу. Було опитано, відповідно, 30 студентів Київського національного університету імени Тараса Шевченка, 23 студенти Львівського національного університету імени Івана Франка та 25 студентів Запорізького національного університету. Особи жіночої статі становили 61.5%.

Завдання, яке виконували студенти, полягало в описі психологічної типології ставлення жителів України до визнання історичних провин українців перед іншими народами (поляками, євреями тощо). (Поляків і євреїв у цьому завданні було згадано, по-перше, для того, щоб чіткіше актуалізувати проблему в уявленнях студентів, а по друге, з огляду на те, що саме про провини українців перед цими двома народами говорили респонденти в попередніх опитуваннях на цю тему (Васютинський, 2018).

У результаті тематичного аналізу отриманих відповідей виділено 52 семантичні одиниці, які відображають бачення студентами ставлень громадян до історичних провин українців. За частотою згадування утворився такий ряд (наведено одиниці, що мали місце в оцінках понад третини опитаних): виправдання історичними обставинами (60.3%), нейтрально-байдуже ставлення (53.9), потреба визнавати провини (51.3), психологічні пояснення того, чому не готові визнавати провини (51.3), потреба не визнавати провин (50), вплив правих політичних орієнтацій (48.7), психологічні пояснення того, чому готові визнавати провини (46.2), визнання провин українців перед поляками (46.2), згадування про провини поляків перед українцями (39.7), визнання провин українців перед євреями (38.5), важливість знання історії (37.2), значення міжпоколінних відмінностей (35.9%).

Потрібно підкреслити, що відповіді переважно стосувалися до проблемного спрямування оцінюваного явища, а не до його змісту як такого.

Свідченням цього є значущі позитивні кореляції між констатаціями протилежного змісту: потребою визнавати провини і потребою не визнавати провин (0.56); психологічними поясненнями того, чому готові і чому не готові визнавати провини (0.49); знанням і незнанням історії (0.4); визнанням провин українців перед росіянами і росіян перед українцями (0.39); визнанням провин українців перед іншими народами та інших народів перед українцями (0.37); визнанням провин українців перед поляками і поляків перед українцями (0.35; в усіх цих випадках $p \leq .01$); визнанням провин українців перед євреями і євреїв перед українцями (0.27); ліберально-пацифістськими і правими політичними орієнтаціями (0.23); загальним визнанням і запереченням наявності провин (0.22; у трьох останніх випадках $p \leq .05$).

У просторі 43 ознак, які спостережено у відповідях не менш як 10% опитаних, було проведено конфірматорний факторний аналіз на основі коваріації. Виділилися шість факторів із загальною дисперсією 55.5%.

Зміст першого фактору (вклад у дисперсію 12.6%) відображав «констатацію провин» українців перед іншими народами, зокрема перед кримськими татарами, євреями і поляками, а також інших народів – перед українцями.

У другому факторі (10.4%) об'єдналися ознаки, які позначають «вплив соціально-демографічних рис» громадян – освіти, віку, регіону проживання, до яких додалася ще й невизначена позиція із цього питання. Можливо, річ у намаганні пояснити незрозумілий зміст позицій громадян через посилення на більш-менш очевидні характеристики.

Третій фактор (10%) стосується до «конечности визнавати або не визнавати» провини. Ідеться про саме визнання як проблему: протилежні за змістом ознаки – треба чи не треба визнавати – опинилися на одному полюсі. На другому полюсі тут – визнання провин українців перед поляками, що може правити за показник особливого емоційно-змістового навантаження стосунків із поляками в просторі відповідних оцінок.

У двополюсному четвертому факторі (8.3%) «психологічним поясненням» того, чому українці готові визнавати «свої» провини, протиставилися ознаки, яким важко дати спільне тлумачення: значення релігії, констатація провин українців перед євреями та вплив радянського минулого. Можливо, може йтися про «пояснення непсихологічні, зовнішні», а зокрема й про те, що провини перед євреями мають за собою не суб'єктивно-психологічні, а радше ментально-ідеологічні джерела.

П'ятий фактор (7.6%) містить ознаки «бажання об'єктивної оцінки»: тут поєдналися констатація взаємних (а не односторонніх) провин українців і поляків, психологічні пояснення того, чому українці готові або не готові визнавати провини, намагання давати об'єктивні оцінки.

У шостому факторі (6.6%) протиставилися, на одному полюсі, «історична обізнаність» – знання і незнання історії, а на другому – «власна оцінна активність» – заперечення провин та значення активності-пасивності залучених до питання суб'єктів.

Такі результати дали змогу конкретизувати семантичний зміст бачення студентами проблеми історичних провин українців порівняно з вищенаведеним умоглядним його описом. Констатувальна сторона цього змісту проявилася цілком виразно: згадування про проблемні відносини українців із кримськими татарами, євреями, поляками; актуалізація питання про визнання або невизнання провин українців; пошук об'єктивних оцінок історичних подій.

Складнішою виявилася інтерпретаційна структура. Насамперед потрібно звернути увагу на те, що найчастотніша характеристика «виправдання історичними обставинами» набирала відносно невелике факторне навантаження і в процесі зниження розмірності простору ознак випала з переліку індикаторів. (Це може бути свідченням, з одного боку, її очевидності як аргументу, а з другого – логічної непереконливості). Місце цієї загальної характеристики зайняла низка «дрібніших» властивостей –

соціально-демографічних ознак та зовнішніх щодо українців як етносу політико-ідеологічних впливів.

Подібним чином випав із переліку ознак і вплив правих та ліберально-пацифістських політичних орієнтацій самих українців. Натомість посилилася роль психологічних чинників: поряд із суто психологічними поясненнями визнання або невизнання провин та знанням чи незнанням історії актуалізувалося питання про власну активність/пасивність в оцінюванні проблеми. Постає цікавий парадокс: політичні орієнтації українців як гаданих суб'єктів історичних провин легше привертають увагу, але насправді психологічно вагомішими виявляються їхні суб'єктивні ставлення до визнання або невизнання таких провин.

Актуалізувалася також відмінність в оцінці провин перед поляками і євреями. На рівні простої констатації одні і другі ввійшли в спільний для них фактор, натомість психологічний зміст ставлення до переживання їх виявився неоднаковим. Визнання провин українців перед поляками протиставилося самій потребі визнавати або не визнавати історичні провини. Таке емоційно-змістове навантаження може бути відображенням актуалізованої в польському суспільстві проблеми конфліктних українсько-польських відносин у минулому, що не набуло достатнього усвідомлення в українському суспільстві. Натомість констатація провин українців перед євреями протистоїть психологічним поясненням історичних провин. Тому можна, мабуть, вести мову про захисне «виведення» провин перед євреями за межі суб'єктивно-психологічних оцінок і надання їм ментально-ідеологічного змісту, який легше визнати і виправдати.

Очевидними для українського суспільства є міжрегіональні відмінності, що в межах цього дослідження мали б проявитися в різниці між позиціями студентів із трьох міст. Різною мірою значущі відмінності між ними зафіксовано за 18 ознаками. За допомогою факторного аналізу простір цих ознак структурувався у вигляді п'яти факторів із загальною дисперсією 50,5%

Найвагоміше навантаження в межах першого фактору (вклад у дисперсію 14.7%) випало на знання історії (.74). Найбільше уваги цій характеристиці приділили київські респонденти (56.7%) порівняно із львівськими (26.1%; $p \leq .05$) та запорізькими (24%; $p \leq .01$). Можна припустити, що в цьому разі проявився такий собі «столичний» менталітет – готовність визначати цінності та претензія на приймання компетентних рішень від імени всього загалу.

Зміст другого фактору (10.2%) насамперед утілюється в думці про вплив радянських і німецько-фашистських провокацій на міжетнічні конфлікти в Україні (.67). Таку думку частіше обстоювали львівські студенти (26.1%), на відміну від київських (3.3%) і запорізьких (4%; в обох випадках $p \leq .01$). Зрозуміло, що проблема провин перед поляками є найбільш дражливою для західних українців, через що вони активно шукають виправдувальних пояснень у вигляді зовнішніх впливів, а не власних агресивних мотивацій своїх предків.

Про потребу визнавати (.73) або не визнавати (.82) провини йдеться в показниках третього фактору (9.8%). Тут найактивнішими були кияни (73.3 та 70%, відповідно), відносно менше – львів'яни (60.9 та 47.8%), а найменше турбувалися із цього приводу запоріжці (16 і 28%; $p \leq .01$). Очевидно, мешканці східних регіонів, що назагал слабше ідентифікуються з українським етносом загалом, мали менше психологічних підстав перейматися проблемами історичних провин українців.

На провідне місце в четвертому факторі (8.1%) вийшла думка львівських студентів про те, що треба взаємно вибачатися (.68): про це з-поміж них писали 34.8%, тоді як серед київських студентів – 20%, а серед запорізьких – жодний ($p \leq .01$). Слід гадати, що наполягання на взаємних провинах, а відтак і на взаємних вибаченнях допомагає послабити переживання провини за переступи в минулому.

Нарешті, у п'ятому факторі (7.7%) домінувала думка про власну оцінку активності громадян (.64). Найбільшого значення їй надали респонденти із

Запоріжжя (32%), меншого – із Києва (16.7%), а найменшого – зі Львова (8.7%; $p \leq .05$). Маючи відносно менше підстав відобразити колективні провини українців як свої власні, запоріжці частіше виносять їх на особистий розсуд громадян.

Менш виразно регіональні відмінності проявилися в результатах кластерного аналізу за методом Варда. Зокрема, регіонально мішаними виявилися другий і третій кластери (по 20 осіб). Вочевидь розходження між ними мало пов'язані з власне регіональними особливостями ставлення до історичних реалій.

Порівняння значущих відмінностей змісту відповідей показало, що може йтися про дві основні позиції.

Перша стосується до раціонального намагання підкреслити доконечність об'єктивно-неупереджених оцінок. Вона істотно переважає серед представників другого кластера порівняно з третім: потреба знати історію (55 і 20%, відповідно) та важливість нейтрального ставлення (80 і 35%; в обох випадках $p \leq .01$).

Друга позиція, навпаки, відображає емоційну заклопотаність через саму наявність історичних провин і потребу психологічно розв'язати цю проблему. Вона виразно домінує в оцінках осіб із третього кластера і найяскравіше проявляється у визнанні провин українців перед євреями: 85% проти 10% у респондентів із другого кластера ($p \leq .01$).

Отже, регіональні відмінності проявилися почасти в оцінках студентів, а почасти – у їхніх власних позиціях щодо провин. Центральнотериторіальні (київські) студенти відносно більшої ваги надають знанню історії. У такому ставленні можна вбачати прихильність до пошуку об'єктивних характеристик минулих подій. Для західноукраїнських (львівських) студентів важливішими видаються аргументи на виправдання винуватців-співвітчизників. Зрозуміло, що сильна в їхньому середовищі патріотична ідентифікація зі старшим поколінням спонукає до акцентування позитивних пояснень та нехтування негативних. Східноукраїнські (запорізькі) студенти

виразніше орієнтуються на власну оцінку активність індивідів. Це може бути зумовлено, по-перше, слабшою ідентифікацією із загальноукраїнською спільнотою, а відтак і меншим інтересом до її історичних епізодів; по-друге, активнішим прагненням самовизначитися в просторі актуальних політичних та етнонаціональних питань.

Розгляд провин перед поляками і євреями показав певні психологічні відмінності в оцінці ставлень до цих двох народів. Визнання або заперечення провин перед поляками постає радше як реакція на політичну актуалізацію відповідних питань. Натомість ставлення до євреїв більшою мірою прив'язане до загальної світоглядної позиції громадян.

Зміст описуваних постав відображає три основні моделі психологічного захисту, що функціують в історичній пам'яті українців про їхні провини перед поляками та євреями: знецінення проблеми; заперечення своїх провин; перенесення провини на самих поляків або євреїв.

Знецінення значення колишніх подій набуває вияву в таких поясненнях: це давноминулі події, яким не слід надавати надмірної ваги в сучасних умовах; посилення інтересу до тих подій є штучним через під'юджування з боку різного роду антиукраїнських сил; оцінювана кількість жертв є перебільшеною; самі українці постраждали не менше або й більше за поляків чи євреїв; свідчення про звірства українців є перебільшеними або неправдивими.

Заперечення провин українців спирається на те, що: із боку українських офіційних або військових структур не було чітких наказів і рішень про знищення польського або єврейського населення; каральні акції, погроми, якщо й мали місце, то не були втіленням загальноукраїнської політики, а відбувалися з ініціативи окремих локальних груп; каральні акції відбувалися внаслідок провокацій із боку радянської, німецької, польської влади.

Для звинувачення поляків або євреїв застосовують такі аргументи: протягом усієї спільної історії поляки та євреї були окупантами українських земель або визискувачами українців, а не навпаки; поляки та євреї першими

ініціювали агресивні ставлення і дії; поляки та євреї провадили антиукраїнську діяльність; поляки та євреї могли уникнути трагедії, якби своєчасно виїхали з української території (до чого їх закликали), але не зробили цього.

Найактивніше шукають виправдання провин перед поляками західні українці, що має дві причини. По-перше, на Заході домінують патріотичні постави, завдяки яким оцінку національно-визвольної боротьби дають крізь призму її політико-історичної доцільності. По-друге, західнякам психологічно найважче визнати провини, а тим паче злочини своїх дідів-прадідів.

У Центральній Україні, де протягом останніх десятиріч істотно зріс рівень національної свідомости, громадяни відчувають потребу знаходити історичний ґрунт для свого патріотизму. Недовірливо-насторожене або агресивне ставлення до «бандерівців», що переважало раніше через тотальний вплив радянської пропаганди, поступово змінюється на дедалі прихильніші оцінки та намагання узгодити зміст їхньої боротьби з патріотичними ідеалами.

Найважче прийняття такої боротьби відбувається на Сході (Південному Сході), особливо в умовах наявної політичної поляризації. Проросійські громадяни, що становлять у цьому регіоні істотну частину населення, безоглядно виступають проти «гlorифікації бандерівців», позаяк політичний і моральний осуд національно-визвольної боротьби на Західній Україні є одним із стрижневих елементів ідеології «руського мира» в Україні.

Менш виразними є міжрегіональні відмінності в оцінці провин українців перед євреями. У цьому разі відчутнішим є доповнення етнополітичних суперечностей класово-соціальними домаганнями.

На Заході домінують етнополітичні мотиви у вигляді претензій до євреїв через їхню антиукраїнську позицію в історичних спорах українців із росіянами, поляками, австрійцями тощо. Відтак агресія щодо євреїв набуває в їхніх очах часткового історичного виправдання.

У Центральній Україні ставлення до євреїв має виразніше класове забарвлення як до експлуататорів, що визискували українське населення. Класова ненависть і наступне встановлення «справедливості» постають як здебільшого слухні намагання подолати майнові диспропорції.

Сильніший вплив ідей «руського мира» на Сході зумовлює специфічне поєднання етнічних і класових мотивів у єврейському питанні. В етнічних оцінках проявляються проросійські (малоросійські, східнослов'янські, православні) тенденції, а в класових – відтворювано дискурс колишнього радянського напівофіційного антисемітизму.

Утім, належить зазначити, що під впливом подій останніх років на всіх територіях України можемо спостерігати значне зниження рівня антисемітизму, по-перше, через послаблення його політичної актуальності, а по-друге, завдяки істотному переосмисленню єврейської участі в загальноукраїнському політичному контексті.

6.3. Ставлення нинішніх українців до єврейських погромів 1918–1920 рр.

Є доволі численні історичні дослідження, а також зразки сучасної публіцистики, присвячені проблемам відносин і стосунків між українцями і євреями (Петровський-Штерн, 2014; Українці і євреї..., 2006; Хруслінська, Тима, 2011). У цих стосунках величезну історичну і психологічну проблему становлять єврейські погроми 1918–1920 рр.

В. Скальський зазначає, що, з одного боку, випадки насильства українців над євреями того часу перебільшують і використовують із політичною метою, а з другого – навряд чи можна заперечити факт сильних антиєврейських настроїв серед тодішнього українського населення. Розправи над євреями багато хто сприймав як відновлення справедливості (Скальський, 2018). О. Дудник трактує проблему єврейських погромів як ланки загальної картини трагічних подій Української революції 1917–1921 рр. Серед основних сил, причетних до погромів, були як війська директорії,

так і більшовики та інші збройні формування (Дудник, 2018). Аналізуючи статистику, D. Tolkatsch доходить висновку, що сукупна частка українців становить близько двох третин учасників усіх погромів і що антисемітизм серед українців у той період слід визнати за масове явище (Tolkatsch, 2018).

Тогочасні трагічні події задишили свої сліди в пам'яті насамперед євреїв, але також і частини українців, які задумуються над оцінкою історичних провин своїх предків. З'ясуванню відповідних постав було присвячено опитування, проведене влітку 2021 р. за методом напівстандартизованого інтерв'ю в малих містах/містечках Правобережної України, де, за різними даними, відбувалися найбільш криваві погроми в 1919–1920 рр. із жертвами від кількох сотень до кількох тисяч осіб: Брацлав, Погребище і Тульчин Вінницької обл., Радомишль Житомирської обл., Тетіїв Київської обл. Вибір невеликих населених пунктів зумовлено потребою опитати корінних мешканців. У великих містах населення відносно більшою мірою є мішаним за місцем походження.

Загалом опитано 150 респондентів – по 30 осіб у кожному з названих населених пунктів. Статеві-вікові характеристики вибірки в основному відповідали структурі дорослого міського населення України.

Першим було запитання, чи є респондент корінним мешканцем/мешканкою цього міста/селища або навколишньої місцевості. За корінного вважався респондент, якщо він народився і виріс у цій місцевості і хоча б один із його батьків походив звідси (таких виявилось 75.3%). Некорінними (також і «не зовсім» корінними) були ті, хто переїхав сюди з віддаленої місцевості (24.7%).

Наступним було запитання про те, чи знає респондент про єврейські погроми, які мали місце в цьому місті сто років тому. Відповіді було поділено на три категорії: не знає (48.7%), знає трохи (39.3%), знає багато (12%). Обсяг наявних знань (трохи чи багато) оцінював сам респондент або його уточнювано шляхом розпитування про ті події. Як з'ясовувалося,

частина респондентів плутала погроми сторічної давности зі знищенням єврейського населення під час Другої світової війни.

Якщо респондент не знав про погроми або давав неточну відповідь, йому давали коротку інформацію про те, що саме відбувалося в 1919 або 1920 рр. згідно з історичними джерелами: хто вчиняв погроми, хто їх очолював, якою була кількість жертв. Після цього остаточно вирішувалося про ступінь обізнаності респондента.

Наступні запитання передбачали відкриті відповіді, і їхній зміст було проаналізовано за допомогою тематичного аналізу та, відповідно, надано йому вигляду переліку семантичних одиниць. У подальшому розгляді до уваги було взято ті варіанти відповідей, частка яких перевищувала 5%. (В окремих тематично значущих випадках ураховано відповіді кількістю від 4%).

Відповідаючи на запитання про ймовірні причини трагічних подій (тут і далі сума відсотків може перевищувати 100, оскільки окремі відповіді містили два або й три значення), 42% респондентів не змогли дати відповіді. Змістові варіанти розподілилися таким чином: антисемітизм, нелюбов до євреїв – 30.7%, людські вади, особливості того часу – 22, заможність євреїв, заздрість їхньому багатству – 12.7, негативні риси самих євреїв, які провокували агресію щодо них, – 12%.

На запитання про те, хто винен у тому, що тоді відбувалося, найчастішим також був брак відповіді (35.3%), за винних визнавали владу – (33.3), радянську владу – (7.3), українців, місцеве населення – (7.3), безпосередніх виконавців – (6.7), українців і євреїв – (4.7), самих євреїв – (4.7)%.

Далі йшлося про значення, яке можуть мати ті події сьогодні. Щодо значення для міста найчастіше відзначали історичне значення, пам'ять про минуле (44.7%), заперечували таке значення (29.3), не давали відповіді (10.7), просто говорили про те, що події мають значення, але не могли уточнити,

яке саме (9.3), зазначали потребу робити висновки, щоб подібне не повторилося (7.3%).

Особистого значення ті події найчастіше не мали (53.3%), вони варті осуду або жалю (17.3), шкода безневинних жертв (17.3), не було відповіді (7.3%).

Оцінюючи значення для всієї України, респонденти його заперечували (19.3%), говорили про те, що це наша історія (18), що це трагедія, ганьба (17.3), наполягали, що таке не повинно повторитися (14), не дали відповіді (13.3), стверджували, що ті події різним чином загальмували розвиток країни (10.7), що вони мають значення, але не пояснювали, яке саме (7.3), нарікали на теперішні важкі умови життя (5.3%).

Говорячи про загальмування розвитку, респонденти зазначали, що було знищено талановитих, активних людей, якби погромів не було, то суспільство досягло б вищого рівня. Частина респондентів важко перемикалася на історичний контекст, будучи зануреною у свої повсякденні проблеми і наголошуючи на труднощах сьогоденного життя – жити важко, немає роботи, люди виїжджають, що теж можна трактувати як один із варіантів знецінення проблеми.

Абсолютна більшість опитаних – 90.7% – погодилася з тим, що про ті події треба згадувати. Навіщо згадувати: щоб знати і пам'ятати про них (41.3%), бо це історія (27.3), щоб таке не повторилося (24), щоб усвідомлювати помилки наших предків (18.7), щоб пам'ятати про загиблих (17.3%).

Переважна більшість (70.7%) респондентів погодилася з тим, що за ті події треба вибачатися, а 20.7% – не погодилися.

На запитання про те, хто саме має вибачатися, 42.7% не змогли відповісти, 21.3 сказали, що вибачатися мають українці, 15.3 – влада, 11.3 – нащадки тих, хто це коїв, або місцеве населення, 7.3 – усі люди одні перед одними, перед пам'яттю загиблих, перед Богом, 4.7% – українці і євреї взаємно.

Своєрідне занурення в самозвинувачення, коли людина готова визнати свою провину за будь-що, або звинувачення нас усіх як загальну властивість, очевидно, означає приховане небажання або невміння визнати справжні провини, заступаючи їх абстрактними.

Перед ким потрібно вибачитися: найчастіше відповідали, що перед євреями (42%), не могли дати відповіді (39.3), перед людьми загалом, перед Богом, кожний перед самим собою (14.7%). Останній варіант має виразно захисний характер: вибачення як така собі моральна повинність, яка фактично не зобов'язує до справжнього щирого каяття.

Говорячи про те, за що слід вибачитися, 40.7% не дали відповіді. Решту відповідей було розподілено на дві групи: в одних (30%) ішлося про вибачення за вбивства, жорстокість, насильство, геноцид, а в других (28%) мало місце м'якше визначення провини – за неправильні дії, за те, що робили, коли респонденти ніби визнавали провини своїх предків, але дещо неохоче, намагаючись применшити вагомість скоєного.

Ще одне запитання стосувалося до адміністративно-територіальної ідентифікації респондентів. Їм пропонували визначитися, ким вони найбільше почуваються: мешканцем міста чи селища, місцевості, жителем області, громадянином України. Отримані відповіді розподілилися в такий спосіб, що більшість (60.7%) назвала себе громадянами України, менше (32.7%) виявилось тих, хто проявив місцеву ідентичність, і найменше (2%) було носіїв регіональної ідентичності. Оскільки представників останньої групи було зовсім небагато, то надалі порівняно дві перші групи.

Мали місце відмінності за локалізацією ідентичності – між тими, хто волів називати себе місцевими мешканцями, і тими, хто насамперед визначав себе як громадянина України. Перші більшою мірою наполягали на тому, що вибачитися повинна влада (тут і далі за критерієм χ^2 ; $p \leq .01$), вибачитися треба перед євреями ($p \leq .05$). Натомість другі наполягали на вині радянської влади, а на запитання про те, хто має вибачитися, не давали відповіді ($p \leq .1$;

з огляду на відносно невелику кількість значущих показників ми розглядали й ті, де відмінності досягали лише рівня тенденції).

Далі ми зробили аналіз відмінностей () між різними соціально-демографічними групами респондентів.

Різниця в оцінках між корінними і некорінними мешканцями проявилася невиразно і таким чином, що корінні частіше звинувачували безпосередніх виконавців погромів, а некорінні – не могли відповісти на запитання про особисте значення тих подій, нарікали на теперішнє погане становище, говорили про потребу вибачатися для всіх людей за все (в усіх випадках $p \leq .1$).

Досить численними виявилися вікові відмінності. Зокрема, молодь (18-29 років) дещо частіше не давала відповіді на запитання про те, хто має вибачатися ($p \leq .001$) і за що слід вибачатися ($p \leq .01$), але рідше говорила про те, що шкода загиблих людей ($p \leq .05$) і що вибачатися треба за неправильні дії ($p \leq .1$). Особи молодого середнього віку (30–44 роки) частіше теж не давали відповіді, за що треба вибачатися, і частіше відповідали на запитання про те, чому треба згадувати, що це історія (в обох випадках $p \leq .01$), але рідше – щоб не повторилося ($p \leq .1$). Особи середнього зрілого віку (45–59 років) частіше говорили про значення тих подій для України в тому, щоб вони не повторилися, що вибачатися мають місцеві мешканці і нащадки тих, хто чинив насильство і що вибачатися треба за неправильні дії (в усіх випадках $p \leq .1$). Нарешті, літні особи (60 років і старші) частіше вилловлювали шкодування за людьми ($p \leq .05$), але рідше підкреслювали значення знання історії ($p \leq .01$).

Можна висловити не надто категоричні твердження, що вікові різниці полягають у таких тенденціях: із віком посилюється співчуття до жертв насильства та зростає потреба вибачатися за неправильні дії, натомість у молодшому віці менше розуміння того, за що саме належить вибачатися.

Більш виразними виявилися статеві відмінності. Чоловіки активніше звинувачують радянську владу ($p \leq .01$), самих євреїв ($p \leq .05$),

підкреслюють, що ті події не мають значення для них особисто ($p \leq .05$), для міста ($p \leq .01$), для всієї України ($p \leq .01$), не мають відповіді на запитання про те, хто має вибачатися ($p \leq .1$). Жінки частіше наполягають на потребі вибачення, висловлюють шкодування за загиблими людьми, пояснюють, чому треба згадувати, – щоб знати і пам'ятати про те, що було (в усіх трьох випадках $p \leq .05$), гадають, що вибачатися мають усі ($p \leq .01$). У наведених особливостях можна вбачати традиційні статеві відмінності: більш політизовану позицію чоловіків та більш гуманістичні постави жінок.

Наступний аспект порівняння було зроблено за ознакою обізнаности про ті давні події. Найбільше протилежних ознак зафіксовано між зовсім не обізнаними і добре обізнаними респондентами. Обізнані частіше за причину погромів уважали антисемітизм і нелюбов до євреїв ($p \leq .1$) або негативні риси самих євреїв ($p \leq .001$), відзначали історичне значення тих подій для міста ($p \leq .05$), давали їм особисту негативну оцінку ($p \leq .01$), говорили про потребу всіх людей вибачатися ($p \leq .05$); водночас вони менш охоче відповідали на запитання про те, хто винен ($p \leq .1$) і за що слід вибачатися ($p \leq .05$). Ті, хто не знав про погроми, частіше говорили про те, що ті події не мають для них особистого значення, але відзначали значення для міста – без конкретизації змісту – і не знали, за що треба вибачатися; натомість відносно рідше вони звинувачували українців або місцеве населення (в усіх цих випадках $p \leq .05$), говорили про антисемітизм як причину погромів ($p \leq .1$), давали їм особисту негативну оцінку, розглядали знання про ті події як підставу для того, щоб про них згадувати (в обох випадках $p \leq .01$), наполягали на вибаченні за неправильні дії ($p \leq .1$). Нарешті, проміжна група – ті, хто трохи знає про ті події, вирізнялася лише за однією ознакою: дали менше відповідей на запитання про значення подій для міста ($p \leq .05$).

Для уточнення психологічної структури оцінок, які прозвучали у відповідях респондентів, було здійснено кластерний аналіз за методом найближчого сусіда в просторі 51 оціненої ознаки.

Виділилися чотири змістові кластери. У першому з них об'єднався брак відповідей на різні запитання. Другий кластер відображає усвідомлення потреби вибачень українців перед євреями за вбивства. У третьому кластері зосередилися думки про доконечність знати й пам'ятати про ті події. Зміст четвертого кластера показував, чи треба згадувати про ті події і вибачатися за них.

Відповідно до описаних даних ми виділили п'ять позицій щодо оцінки розглядуваних подій. Перша позиція – це заперечно-захисна, коли респонденти намагалися заперечувати самі події і/або значну участь у них предків-українців.

Друга позиція – унікально-захисне знецінення: ідеться про те, що, мабуть, щось там справді було, але не настільки масштабне й жахливе, щоб через стільки років про нього згадувати.

Третя позиція – протиставлення політичної і гуманістичної позиції в оцінці складних історичних подій. Згадувати про ті події потрібно, щоб пам'ятати загиблих людей. Цій гуманістичній позиції протистоїть позиція, основний зміст якої становить політико-історична спокута. Про такі трагічні події треба пам'ятати, щоб вони не повторилися, треба усвідомлювати помилки наших предків, і самі ці події дістають негативну оцінку.

Четверта позиція – осуд влади. Цікава особливість свідомости респондентів проявилася в тому, що третина їх у відповідях на запитання про винуватців трагедії майже автоматично, не замислюючись, звинувачувала владу. Цей феномен, найімовірніше, є відображенням актуального соціально-психологічного напруження, яке має місце в сучасному українському суспільстві і одним із проявів якого є напружено-звинувачувальне ставлення до влади. Владу розглядають як головного, часом єдиного винуватця всіх негараздів і бід. Це виразно проявилось у відповідях респондентів в інших дослідженнях, які стосувалися до поточних проблем життя суспільства, але, як виявляється, ця емоційна домінанта зберігає свою силу й в оцінці історичних подій. М'які намагання інтерв'юера уточнити зміст відповіді про

провину влади (на той час влада мінялася багато разів, не дуже відомо, яка саме була влада під час погрому, тощо) не похитнули їхньої впевненості в тому, що винна саме влада.

Окремо слід сказати про звинувачення на адресу радянської влади, Росії, росіян, червоної армії. Таких звинувачень було небагато, здебільшого від молоді. Вони відображають ще один захисний аспект: трактувати агресивні дії українців як результат провокацій третьої сторони, у цьому випадку – російсько-радянської.

П'ята позицію відображає емоційне зосередження респондентів на поточних, здебільшого матеріальних, проблемах їхнього життя, які переважають інтерес до давніх історичних подій.

6.4. Провини і вибачення в оцінках українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр.

Дослідження закономірностей переживання українцями колективних провин спонукало звернути увагу на психологічний зміст пояснень причин і наслідків українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр. на західноукраїнських землях. Протягом багатьох десятиріч їх принципово по-різному тлумачено в українських і польських історичних джерелах та колективній пам'яті українців і поляків.

Основні незгоди стосуються до визначення загального характеру конфлікту, причин взаємного побороювання, кількості жертв з одного і другого боку, установлення ініціаторів взаємного винищення. Головна причина є доволі очевидною: ішлося про етнополітичну належність територій Західної Волині і Східної Галичини. Кожна сторона обстоювала власні територіальні інтереси і знаходила для цього аргументи, які видавалися їй достатніми й переконливими.

За радянських часів майже не було інформації про українсько-польські суперечності того часу. Радянська пропаганда засуджувала й компрометувала діяльність УПА та інших українських патріотичних сил, розповідала про їхні

справжні і вигадані дії, що могли мати характер воєнних злочинів, проте ігнорувала факт, що йшлося про боротьбу українців і поляків за територію.

Після 1991 р. було принципово змінено оцінку УПА та українського національно-визвольного руху, його учасникам надано статус героїв боротьби за волю України. Каральні акції проти польського населення не викликають особливого інтересу, а якщо про них заходить мова, то їх інтерпретують як протистояння носіям польського реваншизму, які прагнули відновлення польської держави на етнічно та історично українських землях (Гудь, 2000; Мотика, 2013).

Як зазначає Н. Зубар, більша частина українського суспільства уникає цієї теми через її незнання і не розуміє конфлікту (Зубар, 2016). Українці здебільшого не усвідомлюють масштабів тих трагічних подій, а претензії поляків видаються їм безпідставними. Навпаки, частина українського населення на Західній Україні – нащадки тих, хто був свідками й учасниками подій, має свою власну історичну пам'ять – про злочини поляків проти українців.

Натомість із польського боку посилюється прагнення відновити історичну справедливість, об'єктивно (в їхньому розумінні) оцінити події 1943–1944 рр., спонукати українців до каяття. У сучасному польському суспільстві ті події є дразливими для великої частини громадян, переважно старшого віку, які відчувають незадоволення через те, що численні безневинні жертви залишилися незаслужено забутими, а винуватці злочинів – не покараними ні юридично, ні в моральному та історичному плані.

Українські історики визнають, що масові вбивства поляків на Західній Волині та в Східній Галичині мали місце (Гудь, 2000; Мацієвський, 2017). Водночас ситуація, яка склалася в Україні з невиразною пам'яттю про ті події, є комфортною для більшості українців. Проте непам'ятання їх у сучасних умовах не приводить до остаточного забуття, а радше дає ілюзію спокою, яку легко руйнує більш-менш гучна актуалізація болісного минулого. Н. Зубар пропонує визнати конфлікт і чітко його артикулювати на

всіх рівнях (Зубар, 2016). Передумовою визнання спільнотою колективної провини має стати її загальне усвідомлення.

У такому ракурсі бачення проблеми увиразнюється значення психологічних чинників розгортання конфлікту і його сучасних інтерпретацій. І якщо дорогу до порозуміння можна будувати лише через розуміння історичних образ і трагедій (Гудь, 2000, с. 105; Куронь, 2019), то перенесення їх до теперішнього контексту неможливе без урахування актуального стану настроїв і думок у відповідних середовищах. Відтак метою нашого дослідження було не встановлення «історичної правди» з приводу українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр., а з'ясування психологічного змісту оцінок тих трагічних подій у свідомості теперішнього українського населення Західної Волині і Східної Галичини.

Було опитано 100 осіб – мешканців чотирьох провінційних місцевостей (по 25 осіб у кожній із них): села Звіздівка і Ставок Костопільського р-ну Рівненської обл., селище Іваничі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., місто Белз Червоноградського р-ну Львівської обл., село Боднарів Калуського р-ну Івано-Франківської обл.

Вибір саме таких місцевостей має два пояснення. По-перше, у цих населених пунктах або поблизу них відбувалися акції, спрямовані проти польського населення, що, згідно з польськими джерелами, призвели до найбільш численних жертв. По-друге, опитувано мешканців невеликих поселень із метою охопити якомога більше корінного населення, що безпосередньо пов'язане із цією територією і може бути найбільш обізнаним із колишніми подіями.

Статеві-вікова структура вибірки відповідає структурі дорослого населення України. По 50 осіб було опитано на території Західної Волині (Волинська і Рівненська області) та Східної Галичини (Івано-Франківська і Львівська області). Так само по 50 розподілилися мешканці поселень міського і сільського типу.

У процесі спілкування лице-в-лице з респондентами за методом напівстандартизованого інтерв'ю їм було поставлено низку запитань: дев'ять відкритих, одне напівзакрите та чотири закриті. Отримані відповіді на відкриті запитання було опрацьовано за процедурою тематичного аналізу та узагальнено у вигляді набору семантичних одиниць. Для подальшого опрацювання відібрано одиниці, які дістали відображення у відповідях не менш як 5% респондентів (в окремих випадках аналізовано й відповіді 4%, якщо цього вимагала логіка наповнення семантичного простору). Відмінності між окремими групами респондентів оцінювано на основі критерію χ^2 змінні структуровано за допомогою кластерного аналізу.

На початку розмови респондента запитувано про те, чи є він корінним мешканцем цієї місцевості. Респондента вважано за корінного, якщо він тут народився і виріс і хоча б один із його батьків походив звідси (таких виявився 91%). Решта 9% – це ті, хто переїхав сюди з інших місцевостей.

Наступним було запитання про те, чи знає респондент про знищення поляків, яке мало місце в цій місцевості в 1943 або 1944 р. Відповіді поділено на три категорії: не знає (22%), знає трохи (63), знає багато (15%). Обсяг наявних знань (трохи чи багато) оцінював сам респондент і його уточнювано шляхом розпитування про ті події. Якщо респондент не знав про події або давав неточну відповідь, йому давали коротку інформацію про те, що тоді відбувалося, і після цього остаточно вирішувалося про ступінь обізнаності респондента.

Відповіді на запитання про причини тих подій розподілилися таким чином (тут і далі сума відсотків може перевищувати 100, оскільки окремі відповіді містили два або три значення): 48% опитаних не дали відповіді; 23 заявили, що це була боротьба за території; 15 назвали причиною провокації третьої сторони – радянської (частіше) або німецької чи якоїсь іншої – не названої; так само 15 говорили про різні варіанти взаємного нерозуміння, людської природи, впливу обставин того часу; 12 за причини визнавали негативні риси поляків – агресивність, захланність, антиукраїнськість тощо;

6% зазначали, що йдеться про «політику» як таку собі абстрактну силу, що вплинула на поведінку людей.

Відповідаючи на запитання про те, хто винен у тому, що сталося, 45% респондентів не змогли дати відповіді; радянську або російську владу звинуватили 19; поляків – 13; німців – 7; разом українців і поляків – 6; владу (без зазначення її історичного чи політичного статусу) – 6; 4% поклали вину на українців.

Належить зробити роз'яснення щодо оцінки влади як винуватця тих подій. Як було сказано в попередньому підрозділі, у свідомості частини українців має місце емоційно-когнітивна домінанта у вигляді напруженого ставлення до влади. Образ влади постає як недиференційована інстанція, на яку спрямовано інтенсивні негативні оцінки, яка виконує роль незмінного винуватця негараздів та об'єкта звинувачень, – навіть незалежно від історичного контексту.

Наступним було запитання про те, яке значення з погляду сьогоденішнього дня мають ті події для мешканців села, селища, міста. Домінувала відповідь «не мають значення» – 40%; запитання залишилося без відповіді – 17; сказано, що люди пам'ятають про ті події, – 11; що ті події впливають на сучасні українсько-польські відносини (позитивно або негативно) – 10; що події мають значення, але не пояснено, у чому воно полягає, – 9; що це були трагічні події – 7; що з тих подій треба виносити уроки – 7; що це було в історії – 6%.

Коли йшлося про особисте значення тих подій для респондентів, то від 61% їх отримано відповідь, що вони не мають значення; 10 дали їм власну негативну оцінку; також 10 говорили про уроки, які потрібно винести з того, що відбувалося; жаль із приводу загибелі людей висловили 8; 7 заявили про потребу знати історію; 6% не дали відповіді.

Чи мають сьогодні ті події значення для всіх українців та України? На таке запитання 26% відповіли, що не мають, а 18 не дали відповіді. Натомість 14 говорили, що події певним чином вплинули на розвиток

України, здебільшого негативно; 13 говорили про вплив на українсько-польські відносини; 12 сказали про значення подій без його конкретизації; 12 зосередилися на негативній оцінці сучасного становища в Україні; 7 говорили про їхнє значення як історичного факту; 4% заявили, що таке не повинно повторитися.

Як видно зі змісту описаних відповідей, в оцінці подій 1943–1944 рр. домінують незнання і нерозуміння. Найчастіше запитання залишалися без відповіді. У змістових відповідях конкурують політична і гуманістична оцінка. У політичній акценти роблено на історико-політичному значенні: боротьбі за територію, за Україну, традиційній ворожнечі українців і поляків, впливах третіх сторін, здебільшого радянсько-російської. Гуманістичний аспект проявився в шкодуванні через загибель людей, у потребі пам'ятати про них, виносити уроки з трагічних подій минулого, прагнути того, щоб вони не повторилися. Проявився також суто пізнавальний аспект: треба знати історію.

Слід відзначити ще одну характеристику масової свідомості, що відвертає громадську увагу від конкретної оцінки подій, про які йдеться. Частина респондентів у відповідях воліла говорити про своє теперішнє нелегке становище, відхиляючись від змісту поставленого запитання. Реакція на скрутні обставини життя виявилася важливішою за підтримання контексту розмови.

На цьому тлі чималою одностайністю вирізнялася відповідь на запитання про те, чи треба згадувати про ті події: переважна більшість (75%) опитаних із цим погодилася, а 22% заперечили таку потребу.

Відповіді про те, чому треба згадувати, розподілилися таким чином: щоб знати, пам'ятати про те, що було, – 26%; бо це історія – 25; щоб таке більше не повторилося – 13; бо загинули люди – 13; щоб робити висновки – 11; бо це було заради України – 4%. Ті, хто вважав, що не треба згадувати, дали такі пояснення: це було давно, уже минуло – 18%; треба жити мирно, не ворушити минулого – 9%.

Переважна більшість (64%) респондентів погодилася з тим, що треба просити вибачення за ті події, а 21% не погодився. Проте коли йшлося про конкретизацію змісту вибачень, то одностайности вже не було: 41% не дав відповіді на запитання про те, хто і в кого має просити вибачення; 28 говорили про взаємні вибачення українців і поляків; порівну – по 12 – заявило про вибачення українців перед поляками і поляків перед українцями; 5% наполягали на тому, що всі люди мають вибачатися одні перед одними або перед Богом.

Виразну захисну позицію щодо усвідомлення трагічності тих подій та ймовірної винуватості українців можна вбачати у відповідях на запитання про те, за що слід просити вибачення. Багато хто (42%) не зміг відповісти, і майже стільки само (39) висловлювалося обережно, говорячи радше про неправильну поведінку, ніж про злочини. Респонденти визнавали провини своїх предків, але неохоче, намагаючись пом'якшити суть скоєного. І лише 19% говорили про вибачення за вбивства, жорстокість, насильство, геноцид.

Ще одне запитання стосувалося до адміністративно-територіальної ідентифікації респондентів. Їм пропонували визначитися, ким вони найбільше почуваються: мешканцем міста чи села або місцевості, жителем області, громадянином України. Отримані відповіді розподілилися в такий спосіб, що більшість (64%) назвала себе громадянами України, менше (30) виявилось тих, хто проявив місцеву ідентичність, і найменше (5%) було носіїв регіональної ідентичності. Оскільки представників останньої групи було небагато, то надалі порівняння здійснювано між двома першими групами.

Виявлено різницю між тими, хто волів називати себе місцевими мешканцями, і тими, хто насамперед визначав себе як громадянина України. Перші більшою мірою говорили про значення уроків із тих подій для міста/села, потребу робити висновки як підставу для того, щоб згадувати про ті події, вибачення українців перед поляками. Натомість другі наполягали на

вині самих поляків (в усіх цих випадках $p \leq .05$), особистому значенні знання історії, вибаченні поляків перед українцями (в обох випадках $p \leq .1$).

Привертає увагу спрямованість очікуваних вибачень: носії локальної ідентичности виявляють більшу схильність до вибачень перед поляками, натомість особи з переважанням загальноукраїнської ідентичности радше очікують на вибачення з боку поляків.

Далі зроблено порівняння груп респондентів за різними соціально-демографічними характеристиками. Проявилася різниця в оцінках між корінними і некорінними мешканцями, хоча надійність цих даних невисока через малу кількість некорінних. Останні частіше говорили про значення тих подій як історії для міста/села ($p \leq .05$), брак їхнього значення для України ($p \leq .1$), потребу не ворушити минулого ($p \leq .05$). Натомість корінні мешканці охочіше погоджувалися з потребою згадувати про ті події ($p \leq .1$).

Несподівано мізерними виявилися вікові відмінності. Лише у двох групах по-різному оцінено значення трагічного протистояння для місцевого населення: особи середнього зрілого віку (45–59 років) активніше, ніж представники інших груп, заперечували таке значення, а носії ранньої зрілості (30–44 роки) займали протилежну позицію ($p \leq .1$).

Більш виразно проявилися статеві відмінності. Чоловіки дужче заперечували значення подій для місцевого населення ($p \leq .01$), тоді як жінки частіше не мали відповіді на це запитання або відзначали значення їхнього впливу на українсько-польські відносини, висловлювали негативну оцінку подій, говорячи про значення особисте або для України, наполягали на тому, що така трагедія не повинна повторитися, як на підставі згадувати про неї (в усіх цих випадках $p \leq .1$).

Наступний аспект порівняння було зроблено за ознакою обізнаности про оцінювані події. Зовсім не обізнані респонденти, на відміну від добре обізнаних, не мали відповіді на запитання про причини тих подій ($p \leq .05$) і їхнє місцеве значення ($p \leq .1$). Обізнані частіше за причину взаємного знищення вважали боротьбу за територію ($p \leq .1$) або негативні риси та дії

поляків ($p \leq .001$), звинувачували поляків, давали негативну оцінку тих подій у їхньому значенні для України (в обох випадках $p \leq .05$).

Отже, інтерес до тих подій та обізнаність про них пов'язані з активною проукраїнською позицією в даваних оцінках.

Для уточнення психологічної структури оцінок, які прозвучали у відповідях респондентів, було здійснено кластерний аналіз у просторі 53 оцінних ознак за методом найближчого сусіда.

Виділилися шість кластерів. Три з них утворилися на основі пунктів, які відображають невизначеність позицій респондентів щодо оцінюваних питань: події не мають значення особистого або для мешканців міста/села; немає відповіді про причини або про винуватців тих подій; немає відповіді на запитання про те, хто має вибачатися і за що слід вибачатися.

Зміст іще двох кластерів відтворює психологічну проблемність оцінювання важкого минулого. До одного кластера ввійшли відповіді на запитання про те, чи треба згадувати про ті трагічні події і чи треба просити за них вибачення. Другий кластер склала лише одна ознака – потреба вибачатися за неправильні дії (а не за вбивства) як спосіб послабити можливе почуття провини.

Усі решта ознак утворили один великий кластер.

З огляду на істотну змістову нечіткість отриманої кластерної структури оцінок було проведено ще одну кластеризацію їх після вилучення тих респондентів, які не дали відповідей на чотири та більше запитань (залишилося 69 осіб), та пунктів анкети, що відображають брак відповідей на запитання (залишилося 40 ознак).

За результатами такого аналізу утворилися чотири кластери. У першому з них об'єдналися два показники – чи треба просити вибачення і якщо вибачатися, то за неправильні дії (а не за вбивства). Зміст другого кластера стосувався до таких підстав згадувати про ті події, як їхній історичний характер та потребу знати про них і пам'ятати. У третьому кластері поєдналися такі різномірні ознаки, як боротьба за територію –

причина ворожнечі, потреба взаємних вибачень українців і поляків, предмет вибачень – це вбивства. Четвертий кластер об'єднав решту ознак.

Отже, у результаті проведених процедур невизначеність і психологічна проблемність, що початково переважали в змісті кластерів, поступово конкретизувалися за трьома напрямками: прийняття або заперечення потреби вибачитися; зосередження на історичному характері подій; акцент на боротьбі за територію як головному змісті українсько-польських суперечностей тодішнього часу.

Загалом в оцінках мешканцями Західної Волині і Східної Галичини провин і вибачень за українсько-польський конфлікт 1943–1944 років істотно переважали необізнаність і невизначеність. Аналіз ознак, які мають більшу змістову вираженість, дав підстави описати найбільш типові позиції респондентів. За психологічним змістом їх можна назвати уникливо-захисною, компромісно-захисною, заперечно-захисною, гуманістично-співчутливою, політично-звинувачувальною, самозвинувачувальною.

Домінувала захисна позиція, насамперед в уникливо-захисному варіанті, у якому найвиразніше проявлялося небажання дізнаватися про болісне й непривабливе минуле. Якщо інформація про трагічні події тим чи тим чином доходила до респондентів, то частина їх ухилялася від некомфортних роздумів. Визнаючи провини своїх, застосовували для їхньої оцінки відносно «м'яку» термінологію. Частина респондентів говорила про складнощі людської природи або обставини того часу. Звинувачували владу або «політику» як абстрактну підступну силу. Окремі особи наполягали на тотальній провині всіх перед усіма або перед Богом.

Компромісно-захисна позиція полягала в зосередженні уваги на об'єктивно-історичному змісті подій та їхніх дотеперішніх наслідків з одночасним абстрагуванням від їхньої трагічності, визнанні обопільних провин українців і поляків та потреби взаємних вибачень, пропозиціях жити мирно, «не ворушити» минулого.

Свідченням заперечно-захисної позиції було намагання знецінити значення тих тяжких подій через заперечення їхньої важливості в минулому та актуальності в теперішньому. Зручним і поширеним варіантом захисних пояснень стали посилання на провокації третьої сторони.

За ознаки гуманістично-співчутливої позиції можна вважати підкреслення трагічного характеру подій, висловлення жалю за загиблими людьми, наголошування на важливості пам'ятати про них, увиразнення потреби робити правильні висновки з минулого, наполягання на тому, щоб такі трагічні події більше не повторилися.

Політично-звинувачувальну позицію втілено в негативних оцінках поляків, односторонніх звинуваченнях на їхню адресу, безапеляційному виправданні українців, використанні патріотичної риторики.

Порівняно незначними були прояви самозвинувачувальних тенденцій, коли йшлося про більшу провину українців та потребу просити вибачення в поляків.

Отже, рівень усвідомлення мешканцями Волині і Галичини змісту і ступеня провини учасників/сторін українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр. був помірно невисоким. Більшості їх бракувало мотивації до пізнання причин і наслідків тих подій. Властивий частині респондентів інтерес до них звичайно корелював з проукраїнськими поставами, а відтак і зумовленими ними упередженнями.

Позаяк мешканці решти українських регіонів набагато слабше заангажовані у відповідну проблематику, то можна стверджувати, що в масовій свідомості українців не було соціально-психологічних передумов для посідання виваженої, асертивної позиції в оцінках трагічних подій 1943–1944 рр.

Список використаних джерел

1. Акімов, О. О. (2014). Психологічні аспекти проявів корупції в державному управлінні. *Державне управління: теорія та практика*, 1, 181–188, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2014_1_23
2. Ананова, І. В. (2019). Кількісні характеристики переживання почуття провини. *Український психологічний журнал*, 2 (12), 7–26.
3. Бабка, В. Л. (2015). Українська історична пам'ять під впливом інтеграційних факторів. *По той бік Дніпра: вплив контroversійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів*: Наук. зб. / За заг. ред. М. О. Фролова, Запоріжжя, Інтер-М, 113–118.
4. Безрукова, О. А. (2015). *Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження*: автореф. дис. ... д-ра соціол. наук, Запоріжжя, 36 с., <http://irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000595598>
5. Белик, І. А. (2006). *Чувство вини в зв'язі з особливостями розвитку личности*: автореф. дисс. ... канд. психол. наук, Санкт-Петербург, 22 с., <https://www.dissercat.com/content/chuvstvo-viny-v-svyazi-s-osobennostyami-razvitiya-lichnosti>
6. Борейчук, І. О. (2018). *Психологічні особливості проявів ксенофобії у студентів*: автореф. дис. ... канд. психол. н., Луцьк, 23 с., https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/27628/1/%d0%91%d0%be%d1%80%d0%b5%d0%b9%d1%87%d1%83%d0%ba_Avtoref_2018.pdf
7. Буюк, З. (2017). Суспільне порозуміння як передумова системних реформ. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 9 червня 2017 р., Маріуполь, ДонДУУ, 181–184.
8. Васютинський, В. О. (2013). Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: Зб. статей, 32 (35), 54–62, http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nssp_2013_32_7
9. Васютинський, В. О. (2015). Психологічні моделі покладання провини в соціально-політичному самовизначенні мешканців Донбасу. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*: Зб. наук. праць, 4 (29), 22–30, <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/511>
10. Васютинський, В. О. (2016). Перспективи ціннісного порозуміння українців Сходу і Заходу в оцінках подій на Донбасі. *Український психологічний журнал*, 2, 7–18.
11. Васютинський, В. О. (2018) Українські провини і вибачення: простір конотацій. *Психологія та психосоціальні інтервенції*, 1, 25–30.
12. Вінков, В. Ю. (2017). Психологічні труднощі набуття соціального капіталу особами, що відчували наслідки воєнного конфлікту. *Проблеми*

- політичної психології. Зб. наук. праць, 6 (20), 94–106, http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppr_2017_6_10
13. Вовчик-Блакитна, О. О. (2018). Сім'я як соціоекологічна система в просторі мегаполісу. *Особистісні детермінанти еколого-орієнтованої життєдіяльності*, за ред. Ю. М. Швалба, Київ, Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України, 201–223, https://lib.iitta.gov.ua/712888/1/ecopsy_mono_2018a.pdf
14. Вознесенська, О. Л. (2018). Соціальний оптимізм в умовах деструктивних інформаційних впливів. *Оптимізм і песимізм: амбівалентність українського соціуму в духовному і матеріальному вимірах: матер. XVI наук.-практ. конф.*, Київ, Національна академія державного управління, 40–42, <http://mediaosvita.org.ua/book/sotsialnyj-optimizm-v-umovah-destruktyvnyh-informatsijnyh-vplyviv/>
15. Волкова, Н. П., Тарнопольський, О. Б. (2013). *Моделювання професійної діяльності у викладанні навчальних дисциплін у вишах*: монографія, Дніпропетровськ, Дніпропетр. ун-т ім. А. Нобеля, 228 с.
16. Гарькавець, С. О., Волченко, Л. П. (2018). Особливості формування установки конкурентної віктимності в умовах збройного конфлікту – досвід мешканців Донбасу. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, Warsaw, RS Global Sp. Z O.O., 8 (12), 37–41, <https://europub.co.uk/articles/osoblivosti-formuvannya-ustanovki-konkurentnoyi-viktimnosti-v-umovah-zbroinogo-konfliktu-dosvid-meskanciv-donbasu-A-560956>
17. Горностай, П. П. (2012). Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи*. Спец. вип., 2, 89–95, <http://gorn.kiev.ua/publ81.htm>
18. Гудь, Б. (2000). *Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття*. Львів, Кальварія, 192 с.
19. Гуменюк, Л. Й. (2009). Психологічні регулятори поведінки корупціогенної особистості в системі органів внутрішніх справ України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна, 2, 131–143.
20. Данильченко, Т. В. (2016). *Суб'єктивне соціальне благополуччя: психологічний вимір*, Чернігів, Десна Поліграф, 543 с.
21. Дроздов, О. Ю. (2019). Особливості атитюдів до війни серед вітчизняної молоді. *Проблеми політичної психології*. Зб. наук. праць, 8 (22), 127–139, <http://orcid.org/0000-0002-6682-9108>
22. Дудник, О. В. (2018). Єврейські погроми на Уманщині (1919 р.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Історичні науки, 29 (68), 3, 13–17, [http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29\(68\)_3_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29(68)_3_5)
23. Духневич, В. М. (2018). Сепаратисти чи українці? Шлях до згоди. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 42 (45), 31–40, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nssp_2018_42_5

24. Євтух, В. (2006). Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект. *Політичний менеджмент*, 6, 3–17, https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/yevtukh_sotsiolohiia.pdf
25. Зубар, Н. (2016). *Волинь. Конфлікт пам'яті між Польщею і Україною. Аналіз і прогноз*. Інформаційний центр «Майдан Моніторинг», 01-09-2016, <https://maidan.org.ua/2016/09/volyn-konflikt-pamyati-mizh-polscheyu-i-ukrajinoyu-analiz-i-prohnoz/>
26. Ильин, Е. П. (2013). *Психология общения и межличностных отношений*, СПб, Питер, 576 с.
27. Карандашев, В. Н. (2004). *Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство*, СПб., Речь, <http://dip-psi.ru/psikhologicheskkiye-testy/post/metodika-sh-shvartsa-po-izucheniyu-tsennostnykh-oriyentatsiy>
28. Кейсельман (Дорожкин), В. Р. (2019). *О внутреннем преступнике: заметки из терапевтического кабинета*, Київ, Досконалий друк.
29. Кідалова, М. (2018). Психологічні особливості прояву емоційних бар'єрів студентів-першокурсників під час адаптаційного періоду навчання у закладах вищої освіти та перспективи роботи з ними. *Підготовка майбутніх педагогів у контексті стандартизації початкової освіти*: матер. II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. з міжнар. участю, Бердянськ, 134–138.
30. Кравчук, С. Л. (2002). *Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості*: автореф. ... канд. психол. наук, Київ, 21 с.
31. Куронь, Я. (2019). *Поляки та українці: важкий діалог*. Київ, Дух і Літера, 264 с.
32. Кутова, О. (2015). *Естетичні та етичні чинники розвитку практичного досвіду викладачів фізико-математичних дисциплін вищих педагогічних навчальних закладів*: метод. реком., Київ, 100 с.
33. Кухарук, О. Ю. (2018). Конфліктне мислення і конфліктна взаємодія: соціально-психологічні особливості взаємодії військових і цивільного населення. *Проблеми політичної психології*. Зб. наук. праць, 7 (21), 87–95.
34. Лазаренко, В. А. (2019). Картографуючи переселення: потенціал використання психогеографічних методів для вивчення соціально-психологічного змісту вимушеного переселення. *Проблеми політичної психології*. Зб. наук. праць, 8 (22), 50–62, <https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/28>
35. Ларченко, М. Л. (2011). Етнічні стереотипи та їх вплив на рівень національної толерантності. *Вісник НГУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*: зб. наук. праць, 4 (12), 55–61, <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/4156>
36. Лібанова, Е., Дмитренко, М. (2015). Чому саме Донбас став місцем національної трагедії? Пошук неполітизованої відповіді на політичне питання. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, ред. О. О. Рафальський, Київ, 79–80, 4–56, https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/libanova_chomu.pdf
37. Мальцева, О. В. (2017). Відлуння військового конфлікту на сході України у масовій культурі. *Українське суспільство в умовах війни: виклики*

- сьогодення та перспективи миротворення: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 9 червня 2017 р., Маріуполь, ДонДУУ, 118–122.
38. *Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі*: монографія. (2018). За ред. І. Ф. Кононова, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Вінниця, ТОВ «Твори», 230 с.
39. Мацієвський, Ю. (2017). Чому масові вбивства поляків на Волині некоректно називати геноцидом. *Сучасні українсько-польські відносини: погляд експертів*. Зб. аналітичних матеріалів, упоряд. В. Бусленко, Луцьк, Вежа-Друк, 51–58.
40. Микитюк, Г. Ю. (2005). *Взаємини викладачів і студентів як чинник становлення особистості майбутнього вчителя*: автореф. ... канд. психол. наук, Київ, 20 с.
41. Мотика, Г. (2013). *Від Волинської різанини до операції «Вісла»: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.* Київ, Дух і Літера, 360 с.
42. Мяленко, В. В. (2016). Особливості ставлення українців до внутрішньо переміщених осіб. *Проблеми політичної психології*. Зб. наук. праць, 4 (18), 61–74.
43. Найдьонова, Л. А. (2012). *Рефлексивна психологія територіальних спільнот*, Київ, Міленіум, 275 с., <http://mediaosvita.org.ua/book/refleksyvna-psyhologiya-terytorialn/>
44. Новікова, О. Ф., Сидорчук, О. Г., Панькова, О. В. та ін. (2018). *Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки*, Київ, Інститут економіки промисловості НАН України, Львів, Львівський регіон. ін.-т держ. упр. НАДУ, 184 с., https://iie.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/Novikova_Sydorchuk_Pankova.pdf
45. Петровський-Штерн, Й. (2014). *Українці і євреї: простір взаємодії*, Київ, КМ-академія.
46. Петрунько, О. В., Рафіков, О. Р. (2016). Соціальний оптимізм як психологічний механізм ціннісної взаємодії з референтним оточенням. *Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України*, Т. VI: Психологія обдарованості, 12, 169–178, <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i12/19.pdf>
47. Підбережник, Н. П. (2017). Проблеми публічного управління у багатоетнічному суспільстві. *Демократичне врядування: Науковий вісник*, 18/19, <http://dv.lvivacademy.com/article/view/150932>
48. Плекан, В. (2021). Особливості та причини виникнення корупції в правоохоронних органах України. *Підприємництво, господарство і право*, 4, 231–238, <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.36>
49. *Ракурси психологічного благополуччя особистості*: зб. тез допов. всеукр. наук.-практ. семінару, 9 червня 2017 р., Ніжин, НДУ ім. М. Гоголя, 177 с.
50. *Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз*. (2012). За ред. В. О. Васютинського, Кіровоград, Імекс-ЛТД, <https://ispp.org.ua/2020/04/30/rosijskomovna-spilnota-v-ukra%dl%97ni-socialno-psyhologichnij-analiz/>

51. Рущенко, І. (2015). Феномен «двох Донбасів»: вектори розвитку колективної свідомості населення різних частин Донбасу в умовах гібридної війни. *Український соціологічний журнал*, 1–2, 34–43, <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/7933>
52. Семенів, Н. М. (2018). Управління етнічними конфліктами в міжетнічних взаєминах: особливості термінології та методології. *Молодий вчений*, 10 (62), 25–29, <https://www.molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3696>
53. Сергієнко, Н. П., Дудолад, А. В. (2014). Особливості формування міжетнічної толерантності студентів у процесі учбової діяльності. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 15, 235–243, http://nbuv.gov.ua/UJRN/PeKr_2014_15_35.
54. Серьогін, С. М., Петренко, О. С., Соколовський, С. І. (2018). Психологічна залежність публічних службовців як фактор корупційної поведінки. *Аспекти публічного управління*, 6 (11-12), 102-110, DOI: 10.15421/151879
55. Скальський, В. (2018). Антисемітизм у Києві навесні 1918 року. *Євреї України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політика. Культура. Суспільство*: Зб. статей, за ред. С. Гірика, Київ, Laurus, 37–49, https://shron3.chtyvo.org.ua/Zbirka/Yevrei_Ukrainy_Revoliutsiia_i_pisliarevoliutsiina_modernizatsiia_Polityka_Kultura_Suspilstvo.pdf?
56. Степико, М. Т. (2019). *Проблеми реалізації консолідаційного потенціалу української нації*, Аналітична записка. Серія «Гуманітарний розвиток» Нац. ін-ту стратегічних досл., <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/problemi-realizacii-konsolidacijnogo-potencialu-ukrainskoi>
57. Стяжкіна, О. В. (2012). Окупація в Донбасі: образи минулого поза контекстом метанаративів. *Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять*: Зб. наук. праць, 4, 100–114.
58. Суший, О. (2014). Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 6 (74), 18–32.
59. *Українці і євреї: Зб. ст., док. та есе.* (2006). Упор. Олександр Панченко, Гадяч.
60. Фетискин, Н. П., Козлов, В. В., Мануйлов, Г. М. (2002). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*, Москва, Изд-во Ин-та психотерапии, 490 с.
61. Фройд, З. (2021). *Невпокій в культурі*, Львів, Априорі, 120 с.
62. Хруслінська, І., Тима, П. (2011). *Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини*, Київ, Дух і літера.
63. Хрустальова, М. С. (2019). Психологічні та феноменологічні аспекти ситуації провини. *Тиждень науки – 2019. Факультет соціальних наук*: Зб. тез допов. щорічної наук.-практ. конф. Серед студентів, викладачів, науковців,

- молодих учених і аспірантів 15–19 квітня 2019 р., Запоріжжя, 25–28, http://www.zntu.edu.ua/uploads/dept_s&r/2019/conf/1/TN_2019_FSN.pdf.
64. Хрустальова, М. С., Сікора, О. О. (2019). *Психосемантика щастя, там само*, 75–77.
65. Чаркіна, О. А. (2018). Діалог поколінь: комплекс провини і феномен сімейної лояльності у розрізі системно-структурного підходу. *Теорія і практика сучасної психології*, 3, 102–107.
66. *Чи потрібні ми Україні? Результати анкетування у невідконтрольних районах Донбасу, аналіз думок та висновки конфліктолога*. (2020). Berlin, DRA, <https://www.twirpx.com/file/3440815/>
67. Чигрин, В. О., Максименюк, М. Ю. (2013). Механізми впливу етнонаціональної та регіональної ідентичності на політичний вибір громадян України. *Соціальне прогнозування та проектування майбутнього України: Матер. III Міжнар. наук. конф.*, Запоріжжя, 202–208.
68. Штомпка, П. (2001). Социальное изменение как травма (статья первая). *СОЦИС*, 1, 6–16.
69. Abraham, J., Suleeman, J., Takwin, B. (2018). The Psychology of Corruption: The Role of the Counterfeit Self, Entity Self-Theory, and Outcome-Based Ethical Mindset. *Journal of Psychological & Educational Research*, 26 (2), 7-32, <https://ssrn.com/abstract=3314532>
70. Agadjanian, V. (2019). Exclusion, violence, and optimism: Ethnic divides in Kyrgyzstan. *Ethnicities*, 20, 3, 457–480, <https://doi.org/10.1177/1468796819835657>
71. Bar-Tal, D., Halperin, E., Oren, N. (2010). Socio-Psychological Barriers to Peace Making: The Case of the Israeli Jewish Society. *Social Issues and Policy Review*, 4, 63–109, DOI: 10.1111/j.1751-2409.2010.01018.x
72. Bechtel L. M. (1991). Shame as a Sanction of Social Control in Biblical Israel: Judicial, Political, and Social Shaming. *Journal of the Study of the Old Testament*, 16, 49, 47–76, <https://doi.org/10.1177/030908929101604903>
73. Bonnot, V., Krauth-Gruber, S., Drozda-Senkowska, E., Lopes, D. (2016). Emotional reactions to the French colonization in Algeria: The normative nature of collective guilt. *Social Science Information*, 55 (4), 531–554, DOI: 10.1177/0539018416661653
74. Brown, R., González, R., Zagefka, H., Manzi, J., Čehajic, S. (2008). Nuestra Culpa: Collective Guilt and Shame as Predictors of Reparation for Historical Wrongdoing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94 (1), 75–90, doi: 10.1037/0022-3514.94.1.75
75. Chédotal, C., Berthe, B., Peyrelongue, B., Gall-Ely, M. (2017). Using guilt appeals in communication. *Recherche et Applications en Marketing*, 32, 4, <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/2051570717706830?journalCode=rmea>
76. *Collective Guilt: International Perspectives*. (2004). Nyla R. Branscombe and Bertjan Doosje, eds., Cambridge, Cambridge University Press, 339 pp.

77. Dresler-Hawke, J. E., Liu H. (2006). Collective shame and the positioning of German national identity. *Psicología Política*, 32, 131–153, <https://www.uv.es/garzon/psicologia%20politica/N32-7.pdf>
78. Dunbar, E. (2018). *Hate unleashed: America's cataclysmic change*. Santa Barbara, Praeger, <https://www.amazon.com/Hate-Unleashed-Americas-Cataclysmic-Change/dp/1440858144>
79. Ellis, D. (2014). Narrative as deliberative argument. *Dynamics of Asymmetric Conflict: Pathways toward terrorism and genocide*, 7, 1, 95–108, <https://doi.org/10.1080/17467586.2014.915337>
80. Faithful, G. (2014). Concepts of Collective Guilt. *Religious Studies and Philosophy Educator*, <http://georgefaithful.com/2014/11/12/concepts-of-collective-guilt/>
81. Ferguson, M. A., Branscombe, N. R. (2014). The social psychology of collective guilt. *Collective Emotions Perspectives from Psychology, Philosophy, and Sociology*, ed. by Christian von Scheve and Mikko Salmela, Oxford University Press, 251–265.
82. Fivush, R., Zaman, W., Merrill, N. (2017). Developing Social Functions of Autobiographical Memory within Family Storytelling. *Collaborative Remembering: Theories, Research, and Applications*, ed. by Michelle L. Meade et al., Oxford University Press, 38–54, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198737865.003.0003>
83. Fletcher, G. P. (2004). Collective Guilt and Collective Punishment. *Theoretical Inquiries in Law*, 5, 1, 163–178, https://scholarship.law.columbia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2065&context=faculty_scholarship
84. Fraher, A. L. (2007). Collective Guilt as a Force for Change: A Concept Paper. *Socio-analysis*, 9, 1–18, <http://eprints.uwe.ac.uk/17454/1/Collective%20Guilt-SocioAnalysis-2007.pdf>
85. Golec de Zavala, A., Cichocka, A., Eidelson, R., Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97 (6), 1074–1096, DOI: 10.1037/a0016904
86. Graham, C., Pinto, S. (2019). Unequal hopes and lives in the USA: optimism, race, place, and premature mortality. *Journal of Population Economics*, 32, 665–733, <https://doi.org/10.1007/s00148-018-0687-y>
87. Hamer, K., Penczek, M., Bilewicz, M. (2017). „Humanum ignoscere est”. The relationship of national and supranational identifications with intergroup forgiveness. *Personality and Individual Differences*, 105, 257–263, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.09.058>
88. Hamer, K., Penczek, M., Bilewicz, M. (2018). Between universalistic and defensive forms of group attachment. The indirect effects of national identification on intergroup forgiveness. *Personality and Individual Differences*, 131, 15–20, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.03.052>
89. Herzig van Wees, S. (2020). We need to talk about guilt in global health education. *Lancet*, 395, 32, [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(19\)32965-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(19)32965-4)

90. Hollander, N. C. (2016). Trauma as ideology: Account ability in the “intractable conflict”. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 21, 59–80, doi:10.1057/pcs.2015.6.
91. Kanyangara, P., Rimé, B., Paez, D., Yzerbyt, V. (2014). Trust, Individual Guilt, Collective Guilt and Dispositions Toward Reconciliation Among Rwandan Survivors and Prisoners Before and After Their Participation in Postgenocide Gacaca Courts in Rwanda. *Journal of Social and Political Psychology*, 2.1, <https://doi.org/10.5964/jspp.v2i1.299>
92. Konzelmann Ziv, A. (2007). Collective Guilt Feeling Revisited. *Dialectica*, 61, 3, 467–493, <https://doi.org/10.1111/j.1746-8361.2007.01120.x>
93. Leonard, M. A., Yung, S. M., Cairns, E. (2015). Predicting intergroup forgiveness from in-group identification and collective guilt in adolescent and adult affiliates of a Northern Irish cross-community organization. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 21 (2), 155–167, <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/pac0000055>
94. Lidin, K. (2021). Emotions as experiences of information flow. *Academia Letters*, Article 651, <https://doi.org/10.20935/AL651>
95. Manara, M. U., Gils, S. van, Nübold, A., Zijlstra, F. R. H. (2020). Corruption, Fast or Slow? Ethical Leadership Interacts With Machiavellianism to Influence Intuitive Thinking and Corruption. *Frontiers in Psychology*, 11, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.578419>
96. McFarland, S., Webb, M., Brown, D. (2012). All humanity is my ingroup: A measure and studies of identification with all humanity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103 (5), 830–853, DOI: 10.1037/a0028724
97. Miczo, L. (2015). Guilt and Interpersonal Communication, *Wiley Online Library*, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781118540190.wbeic223>
98. Miettinen T., Suetens, S. (2008). Communication and Guilt in a Prisoner’s Dilemma. *The Journal of Conflict Resolution*, 52, 6, 945–960, <https://doi.org/10.1177/0022002708322325>
99. Modesto, J. G., Keller, V. N., Saraiva, R. B., Pilati, R. (2020). Belief in a corrupt world: A cross-cultural mediation model of beliefs about justice, punishment, and corruption. *Personality and Individual Differences*, 164 (1), Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110127>
100. Niškanović, J., Petrović, N. (2016). Kolektivna krivica i spremnost na pomirenje: međugeneracijske razlike. *Primenjena Psihologija*, 9 (2), 163–175, <http://dx.doi.org/10.19090/pp.2016.2.163-175>
101. Oxfeldt, E. (2018). Framing Scandinavia Guilt. *Journal of Aesthetics and Culture*, 10, 2: Special Issue, <https://doi.org/10.1080/20004214.2018.1438725>
102. Páez, D., Marques, J., Valencia, J., Vincze, O. (2006). Dealing with collective shame and guilt. *Psicología Política*, 32, 59–78, https://www.researchgate.net/publication/37650124_Dealing_with_collective_shame_and_guilt

103. Reitz, J. G. (2012). Economic Opportunity, Multiculturalism, and the Roots of Popular Support for High Immigration in Canada. *Anti-immigrant sentiments, actions and policies in the North American region and the European Union*, ed. by Mónica Vereá, Center for Research on North America, Universidad Nacional Autónoma de México, Mexico City, 291–310, <https://cursodspace.dgru.unam.mx/handle/123456789/2539>
104. Schneider, C. R., Zaval L., Weber, E. U., Markowitz, E. M. (2017). The influence of anticipated pride and guilt on pro-environmental decision making. *PLoS ONE*, 12 (11), DOI:10.1371/journal.pone.0188781
105. Schori-Eyal, N., Tagar, M. R., Saguy, T., Halperin, E. (2015). The benefits of group-based pride: Pride can motivate guilt in intergroup conflicts among high glorifiers. *Journal of Experimental Social Psychology*, 61, 79–83, <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2015.07.008>
106. Sharvit, K., Brambilla, M., Babush, M., Colucci, F. P. (2015). To feel or not to feel when my group harms others? The regulation of collective guilt as motivated reasoning. *Personality and social psychology bulletin*, 41 (9), 1223–1235, doi: 10.1177/0146167215592843
107. Shore, D., Parkinson, B. (2018). Interpersonal effects of strategic and spontaneous guilt communication in trust games. *Cognition and Emotion*, 32, 6, 1382–1390, doi: 10.1080/02699931.2017.1395728
108. Solak, N., Tagar, M. R., Cohen-Chen, S., Saguy, T., Halperin, E. (2017). Disappointment expression evokes collective guilt and collective action in intergroup conflict: the moderating role of legitimacy perceptions. *Cognition and Emotion*, 31 (6), 1112–1126, doi: 10.1080/02699931.2016.1197098
109. Solomatina, I., Austers, I. (2014). Collective Guilt Makes Conflicting Parties More Collaborative: Quasi-experimental Study of the Israeli-Palestinian Conflict. *Psychology Research*, 4.4, 271–284, DOI:10.17265/2159-5542/2014.04.005
110. Steinberg, S., Bar-On, D. (2002). An analysis of the group process in encounters between Jews and Palestinians using a typology for discourse classification. *International Journal of Intercultural Relations*, 26, 199–214, [https://doi.org/10.1016/S0147-1767\(01\)00047-5](https://doi.org/10.1016/S0147-1767(01)00047-5)
111. Tolkatsch, D. (2018). Jewish pogroms and the Ukrainian peasants' national project, 1918–1920. *Євреї України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політика. Культура. Суспільство: Зб. статей, за ред. С. Гіріка*, Київ, Laurus, 50–60, https://shron3.chtyvo.org.ua/Zbirka/Yevrei_Ukrainy_Revoliutsiia_i_pisliarevoliutsiina_modernizatsiia_Polityka_Kultura_Suspilstvo.pdf
112. Updegraff, J. A., Silver, R. C., Holman, E. A. (2008). Searching for and Finding Meaning in Collective Trauma: Results From a National Longitudinal Study of the 9/11 Terrorist Attacks. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95 (3), 709–722, doi: 10.1037/0022-3514.95.3.709
113. Watkins, M. (2018). The Social and Political Life of Shame: The U.S. 2016 Presidential Election. *Psychoanalytic Perspectives*, 15, 1, 25–37.

114. Webber, K. C., Smokowski, P. R. (2018). Assessment of adolescent optimism: Measurement in variance across gender and race/ethnicity. *Journal of Adolescence*, 68, 78–86, <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2018.06.014>
115. Wohl, M. J. A., Branscombe, N. R., Klar, Y. (2006). Collective guilt: Emotional reactions when one's group has done wrong or been wronged. *European Review of Social Psychology*, 17 (1), 1–37, <https://doi.org/10.1080/10463280600574815>
116. Wohl, M. J. A., Branscombe, N. R. (2008). Remembering historical victimization: Collective guilt for current ingroup transgressions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94 (6), 988–1006, DOI: 10.1037/0022-3514.94.6.988
117. Xu, H., Begue, L., Shankland, R. (2011). Guilt and Guiltlessness: An Integrative Review. *Social and Personality Psychology Compass*, 5/7, 440–457, [10.1111/j.1751-9004.2011.00364.x](https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2011.00364.x)
118. Yancey, A. K., Aneshensel, C. S., Driscoll, A. K. (2001). The assessment of ethnic identity in a diverse urban youth population. *Journal of Black Psychology*, 27 (2), 190–208, <https://doi.org/10.1177/0095798401027002003>